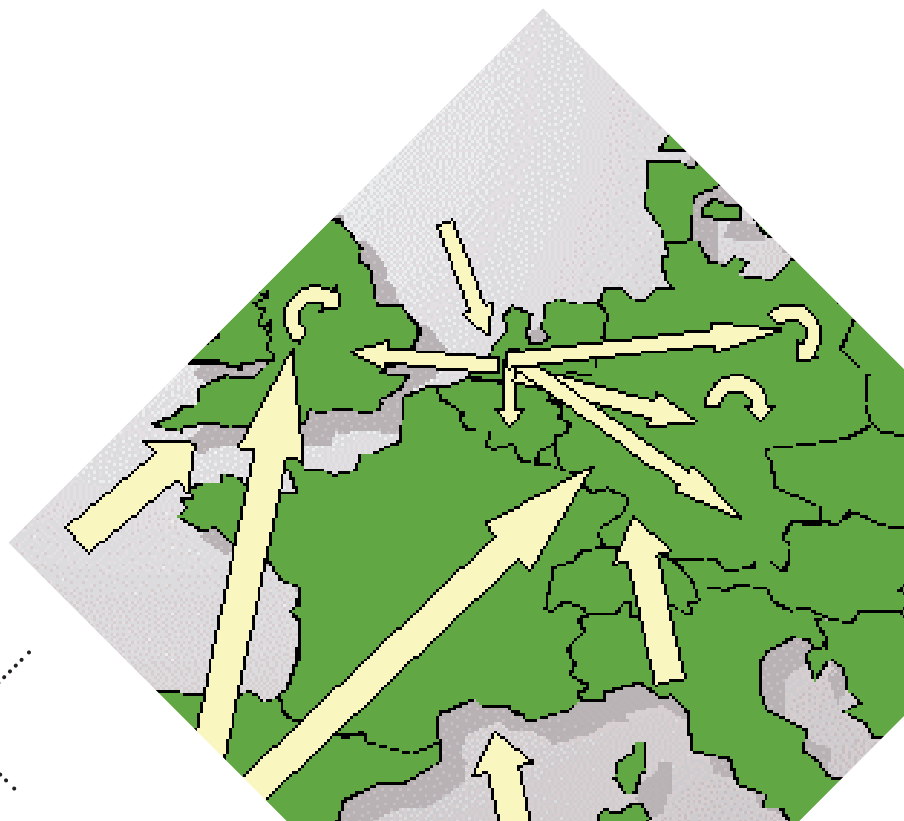

Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri

advies over de vestigingsvoorwaarden
voor internationale agribusiness

Publicatie RLG 01/5

Onafhankelijk adviescollege voor
Landbouw, Natuur, Bos en Landschap,
Openluchtrecreatie en Visserij

De Raad voor het Landelijk Gebied

De Raad voor het Landelijk Gebied is per 1 januari 1997 ingesteld bij wet, als één van de brede adviesraden van het nieuwe adviesstelsel.

De adviestaak van de raad luidt:

"de regering en de beide kamers der Staten Generaal te adviseren over strategische beleidsvraagstukken ten aanzien van de functies landbouw, natuur, bos en landschap, openluchtrecreatie en visserij van het landelijk gebied, alsmede strategische vraagstukken die verband houden mét dan wel van invloed zijn óp die functies, al dan niet in onderlinge samenhang".

Met het oog op deze adviestaak vat de raad het begrip landelijk gebied ruim op. Zijn advisering richt zich daarom ook op natuur, recreatie en met landbouw samenhangende bedrijvigheid in en om stedelijke gebieden.

De Raad voor het Landelijk Gebied werd op 28 januari 1997 door de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de heer J.J. van Aartsen geïnstalleerd. Na een evaluatie van de eerste zittingsperiode 1997-2000, besloot minister Brinkhorst dat het werk van de raad ongewijzigd voortgezet dient te worden. Voor de periode 2001-2004 werd een deels vernieuwde raad benoemd.

De raad heeft momenteel de volgende samenstelling:

- prof. H.J.L. Vonhoff (voorzitter)
- prof.dr. Th.A.M. Beckers
- mw. drs. H.L. Blok
- mw. dr. H.M. de Boois
- prof.dr. G.J. Borger
- mw. mr. F.G. van Diepen-Oost
- ir. J.T.G.M. Koolen
- B.J. Krouwel
- mw. ir. J.M. Leemhuis-Stout
- mw. G.W. van Montfrans-Hartman
- P. Nijhoff
- prof.dr. J.D. van der Ploeg
- ir. F.C. Prillewitz
- prof.dr. J. Swinnen
- mw. M.D.A.M. Veraart

Secretaris van de raad is drs. T. Klumpers.

Het adres van raad en secretariaat is:

Stationsplein 14

3818 LE AMERSFOORT

telefoon 033 461 99 48

telefax 033 461 53 10

E-mail: raad.landelijk.gebied@rlg.agro.nl

<http://www.rlg.nl>

Publicaties

gepubliceerde adviezen

- RLG 97/2 Tien voor de toekomst *advies t.b.v. beleidsagenda landelijk gebied 21^e eeuw (augustus 1997)*
- RLG 97/3 Stad en land in groen verband *advies over de ordening van stad en land (augustus 1997)*
- RLG 97/4 Nieuw land ontwikkelen: zinnig of onbezonnen? *advies over de zinnigheid van nieuw land-oplossingen voor mainports, woningbouw, landbouw, natuur of recreatie (oktober 1997)*
- RLG 98/2 Van waarden, opportunisme en vergetelheid *advies over het bestuur van het landelijk gebied (mei 1998)*
- RLG 98/3 Leven en laten leven *advies over de kustvisserij en de natuur in kustgebieden (maart 1998)*
- RLG 98/4 Grote projecten: als het moet, dan ook goed *advies over grootschalige ingrepen en de kwaliteit van het landelijk gebied (april 1998)*
- RLG 98/5 Overvloed en schaarste: water als geld *advies over de gevolgen van klimaatverandering, zeespiegelrijzing en bodemdaling (juni 1998)*
- RLG 98/6 Vaste waarden, nieuwe opties *advies over natuur, recreatie en de publieke zaak (september 1998)*
- RLG 98/7 Zorg en vertrouwen: de basis voor de voedselproductie in de 21^e eeuw (oktober 1998)
- RLG 98/8 Natuurbeleid dat verder gaat *advies over voortgang en vernieuwing van natuurbeleid (november 1998)*
- RLG 98/9 Het toekomstperspectief voor LNV *advies n.a.v. de beleidsagenda (ongevraagd) (november 1998)*
- RLG 99/2 Made in Holland *advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit (maart 1999)*
- RLG 99/3 Voor een open toekomst *advies over ontwikkelingsperspectief voor IJsselmeergebied (juni 1999)*
- RLG xxxx Geleid door kwaliteit *interimadvies landelijke gebieden en 5^e nota ruimtelijke ordening (mei 1999)*
- RLG xxxx LNV tussen Europa en de regio *interimadvies (juni 1999)*
- RLG xxxx LNV tussen Europa en de regio *tweede interimadvies, randvoorwaarden en uitvoering Rurale OntwikkelingsPlannen (september 1999)*
- RLG 99/4 Grondbeleid voor groene functies *advies over gericht grondbeleid voor de realisering van ruimte voor groene functies (december 1999)*
- RLG 00/1 LNV tussen Europa en de regio: de nieuwe opgaven (maart 2000)
- RLG 00/2 Het Stimuleringskader na 2000 *briefadvies over de voortzetting van het Stimuleringskader (maart 2000)*
- RLG xxxx Landelijk Gebied in 2010 een verkenning (maart 2000)
- RLG 00/3 Het belang van samenhang *advies over ontwikkeling, afstemming en integratie in het landelijk gebied (september 2000)*
- RLG 00/5 Wonen in het landelijk gebied *advies over de Ontwerp-Nota Wonen (september 2000)*
- RLG 01/2 De natuur van het draagvlak *advies over versterking van de politiek-maatschappelijke basis voor natuurbeleid (december 2000)*
- RLG 01/3 Kansen voor de biologische landbouw *advies over de kansen voor de biologische landbouw in Nederland tot 2015 (december 2000)*
- RLG 01/4 Bergen met beleid *signaaladvies t.b.v. de implementatie van waterberging en waterbuffering in beleid en uitvoeringsplannen (mei 2001)*
- RLG 01/5 Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri *advies over de vestigingsvoorwaarden voor internationale 'agribusiness' (februari 2001)*

gepubliceerde algemene informatie

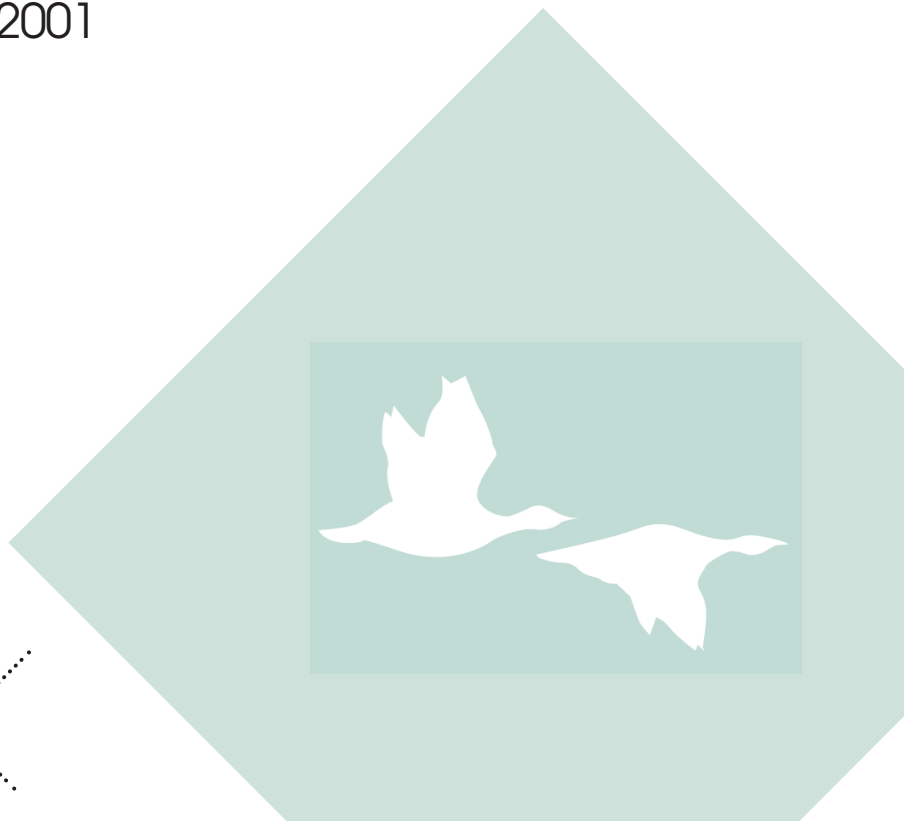
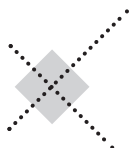
- RLG 97/1 Introductie en werkprogramma 1997-1998 (april 1997)
- RLG 98/1 Jaarverslag 1997 (januari 1998)
- RLG 99/1 Jaarverslag 1998 *incl. verslag symposium d.d. 12 november 1998 (januari 1999)*
- RLG 00/4 Evaluatie 1997-2000 *rapport van een externe evaluatiecommissie o.l.v. mr. F.J.M. Houben (juli 2000)*
- RLG 00/6 Jaarverslag 1999 (oktober 2000)
- RLG 01/1 Jaarverslag 2000 *incl. verslag themabijeenkomst d.d. 13 november 2000 (januari 2001)*

Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri

advies over de vestigingsvoorwaarden
voor internationale agribusiness

vastgesteld in de raadsvergadering van februari 2001
gepubliceerd in juli 2001

hoofdpunten

vestigingsklimaat en marktontwikkeling

Het vestigingsklimaat voor internationaal werkende bedrijven is thans gunstig. De agribusiness kan daarvan profiteren maar zal ook geconfronteerd worden met een verminderde grondstoffenproductie in Nederland en met veranderingen in handelsfuncties en distributie. De uitbreiding van de Europese Unie zal vooral leiden tot versterking van de agribusiness buiten Nederland. Het investeren in 'brain'- en regiefuncties leidt tot activiteiten met een hoge toegevoegde waarde, die echter gemakkelijk naar elders verplaatst of door anderen overgenomen kunnen worden.

doorbreken van sectorgrenzen

In de huidige netwerkeconomie wordt agribusiness steeds meer business en steeds minder agri. Daarom is het doorbreken van (restanten van) sectoraal werken essentieel: binnen het bedrijfsleven en vooral binnen de overheid. Daar vragen met name samenwerking tussen organisaties, regelgeving, gehanteerde definities en normen en het statistisch onderzoek om kritische aandacht.

de menselijke factor

De menselijke en sociale factoren spelen bij de vestiging en ontwikkeling van bedrijven een steeds belangrijker rol, terwijl de oorspronkelijke fysisch-geografisch georiënteerde vestigingsvoordelen van ons land – waaronder ook de lokale landbouwproductie – aan belang inboeten. Het vestigingsklimaat is daarom vooral gebaat bij het investeren in onderwijs, innovatievermogen en omgevingskwaliteit.

het belang van lokale aspecten

De harmonisatie in de EU-landen leidt tot gelijktrekking van met name de financieel-economische vestigingsvoorwaarden. De lokale situatie, clustervorming en niet-economische aspecten worden belangrijker en daarmee de ondersteuning van lokale overheden bij internationale acquisitie en (h)erkenning van nieuwe concurrentievoordelen.

de overheidsinzet

Een grote omslag in het overheidshandelen is niet nodig. Wel moet er aandacht zijn voor het voortzetten – en op onderdelen bijstellen of intensiveren – van de bestaande inspanningen. Nu de details steeds belangrijker worden, is een voortdurende 'fine tuning' van de beleidsinzet op de veranderende omstandigheden nodig.

samenvattend advies

(1) inleiding

De **adviesvraag** van de minister van LNV betreft de kansen en bedreigingen van veranderingen in grondstoffenproductie en consumentenmarkt voor de Nederlandse agribusiness, en de overheidsinzet om een aantrekkelijk vestigingsland voor internationale agribusiness te blijven.

De agrosector is opgebouwd uit een primaire (landbouw), secundaire (industrie) en tertiaire sector (dienstverlening). Beide laatste vormen de **'agribusiness'**. De sector is geen gesloten kolom meer en de agribusiness moet niet langer worden benaderd vanuit de aard van de grondstoffen maar vanuit de activiteiten, voor dit advies met name: (1) vervaardiging van voedings- en genotmiddelen, (2) veiling, groothandel en handelsbemiddeling en (3) agrologistiek.

(2) de agribusiness en zijn omgeving

de agribusiness als geheel

SITUATIE. De toegevoegde waarde van agribusiness groeit, vooral op basis van buitenlandse grondstoffen. Het aandeel in de nationale economie daalt (8,5 %, incl. primaire productie 11.5 %). De toegevoegde waarde op basis van buitenlandse agrarische grondstoffen is 23,9 miljard en op basis van binnenlandse grondstoffen 29,1 miljard (1997).

ONTWIKKELING. De ontwikkeling van een netwerkeconomie wordt zichtbaar. Bedrijven besteden werkzaamheden uit maar gaan ook over op nieuwe activiteitencombinaties. Branchegrenzen vervagen en bedrijven gaan samenwerken. Vaste, gestructureerde samenwerkingsverbanden maken plaats voor lossere, kortdurende samenwerkingsprojecten. Ondernemerschap wordt belangrijker dan het soort product: **'business' belangrijker dan 'agri'**. Individuele ondernemingen overschrijden branchegrenzen. Unilever maakt *nutri-ceutica*, Nutreco gaat zalm kweken en ook in de landbouw is een verbreding gaande. LTO en MKB onderzoeken samenwerking op grond van de groeiende gelijkenis tussen de aangesloten ondernemers.

Bedrijven aanvaarden traditiegetouw de verantwoordelijkheid om bij te dragen aan maatschappelijke doelen. Het ambitieniveau bij dit **'maatschappelijk ondernemen'** stijgt mee met de ontwikkeling in de samenleving. Wat juridisch mag, is niet altijd geaccepteerd. Het debat zal zich toespitsen op de ethische aspecten van biotechnologie, de arbeidsomstandigheden in buitenlandse vestigingen, transporten over grote afstand en de kwaliteit van het landelijk gebied.

De behoefte aan zekerheid over de **voedselveiligheid** groeit. De combinatie van globalisering en 'food-engineering' leidt tot exponentiële groei van het aantal elementen in ons voedsel en daarmee de risico's. 'Affaires' hebben de consument alert gemaakt. Dankzij de media weet iedereen dat nieuwe technologische ontwikkelingen en bestaande technieken niet zonder bezwaren zijn. Het vertrouwen in de 'expert-systems' die tot nu toe de kwaliteit en veiligheid moeten waarborgen, is eerder af- dan toegenomen. Aan de gehele keten worden hoge eisen gesteld: transparantie, volledige traceerbaarheid en strenge kwaliteitsnormen en -bewaking. Mede tegen die achtergrond is **'local for local'** in opkomst: productie en consumptie zo dicht mogelijk bij elkaar.

de voedings- en genotsmiddelenindustrie

SITUATIE. De voedings- en genotsmiddelenindustrie heeft een hoge toegevoegde waarde. In Europa is Nederland met een aandeel van 7% de zesde producent. Beursgenoteerde multinationale ondernemingen zijn beduidend groter dan het totale midden- en kleinbedrijf, en ook veel groter dan coöperaties. De multinationals zetten 46% van hun omzet af in het buitenland, de middelgrote bedrijven 33% en het kleinbedrijf 15%. Van de totale omzet wordt 42% geëxporteerd. Het aantal bedrijven daalt, met name door fusies en bedrijfsconcentraties, evenals de werkgelegenheid. De slachterijen en vleesverwerkende industrie bieden het meeste werk, de brood- en banketindustrie is een goede tweede.

Sterke sectoren zijn snijbloemen, visverwerking, aardappelen en plantaardig uitgangsmateriaal. De zwakkere zijn vlees, zuivel en groente. Gebrek aan marktgerichtheid, kwaliteit en innovatie leiden daar tot een slechte concurrentiepositie in een verzadigde markt. De oorzaken zitten mogelijk in de overwegend coöperatieve afzetstructuur en de hoge monopolisatiegraad.

ONTWIKKELING. De vleesverwerkende industrie zal krimpen als de lokale aanvoer van grondstof afneemt vanwege een teruglopende primaire productie in Nederland. Groei in de verwerkende industrie komt vooral van overnames. Groei en krimp kunnen ook optreden door vestiging en vertrek van bedrijven, of verlegging van groei naar het buitenland. Er lijkt echter geen trend van vertrekkende bedrijven te zijn, maar er zijn ook weinig nieuwe vestigingen. Op het gebied van biotechnologie is wat dat betreft in de afgelopen jaren veel terrein verloren.

Vestigingsvoor- en nadelen gaan nadrukkelijker doorwerken bij grote (her)investeringen. Dat kan leiden tot omslagen in (vestigings)gedrag. De eerste bewerking kan dan dichter bij de grondstoffenmarkten gebracht worden en verdere 'opwerking' dichter bij de afzetmarkt. Concurrentievoordelen als know how en opleidingsniveau zullen door diffusie van kennis afnemen.

Verdere liberalisering van de wereldhandel kan leiden tot meer import van buiten Europa. Europa zal dus niet zonder meer als thuismarkt blijven fungeren. Tegelijk kan het duurzaamheidsstreven leiden tot gesloten stofstromen en reductie van het gebruik van fossiele brandstoffen, en zo juist de regionale economie bevorderen. Rendabel te vervoeren producten zullen de Europese markt veroveren, andere zullen meer lokaal worden geproduceerd.

veiling, groothandel en handelsbemiddeling

SITUATIE. De handel in agrarische grondstoffen en eindproducten is omvangrijk en het werkkterrein van met name midden- en kleinbedrijf. Meer dan 10.000 bedrijven zijn actief in de groothandel in grondstoffen en halffabrikaten (75200 werknemers, 99,2 miljard omzet). De groothandel in eindproducten groeit en daarin zijn ruim 7000 bedrijven actief (74.600 werknemers, omzet 82,4 miljard). Een aantal functies van de handel staat onder druk, al dan niet door de ICT. Grotere bedrijven gaan zelf de inkoop en kwaliteitsbewaking van grondstoffen doen en zorgen ook steeds meer zelf voor kwaliteitsbewaking via keurmerken.

ONTWIKKELING. Fysieke handelstromen waren nodig om vraag en aanbod bij elkaar te brengen en kwaliteitscontroles uit te voeren. Dat gaf de mogelijkheid om producten te combineren tot nieuwe met een hogere waarde. Rond veilingen ontwikkelen zich 'assemblagebedrijven'. Nu wordt dit fysieke systeem minder noodzakelijk (ICT) en kan ook de assemblage alleen blijven bestaan als de kosten daarvan opwegen tegen de baten. Grondstofstromen zijn steeds minder bepalend voor de geografische plaats van de handelsbemiddeling en het kwaliteitstoezicht. De vaardigheden om handel te drijven worden bepalend. Dat biedt voor Nederland mogelijkheden, maar omdat verplaatsing steeds eenvoudiger wordt, zijn er even zoveel bedreigingen. De ontwikkeling van de handel in Nederland wordt dus minder vanzelfsprekend.

de agrologistiek

SITUATIE. De agribusiness omvat ook transport, opslag, overslag en warehousing. De distributiefase vormt een belangrijk onderdeel van de agrarische productiekolom, hoewel de werkgelegenheid wat afneemt (61.000 arbeidsjaren). Het agro-aandeel in het totale goederenvervoer is ruim 20% en groeiend. Belangrijk is de aanvoer naar land- en tuinbouwbedrijven (veevoeders, meststoffen) en in het binnenlands vervoer van landbouwproducten zijn verse groenten en fruit het belangrijkste. Nederland speelt ook een belangrijke rol bij de doorvoer van landbouwproducten en voedingsmiddelen, met name naar het Europese achterland. Van alle doorvoer is ruim 14% agrofood producten. De agrosector is sterk georiënteerd op wegvervoer: 52%, tegenover 22% voor alle goederen. Één op de drie vrachtwagens vervoert agrofood producten.

ONTWIKKELING. Snelheid en zekerheid zijn cruciaal. De bereikbaarheid van locaties is een knelpunt (m.n. in de laatste schakel) evenals de fileproblematiek in binnen- en buitenland. De behoefte aan snelheid stelt ook hogere eisen aan de snelheid van keuring en de samenwerking tussen keuringsdiensten en logistieke bedrijven.

De concurrentie binnen Europa wordt groter en de logistieke sector zal een duidelijke meerwaarde moeten leveren. Dat vergt nieuwe concepten als Fresh Centers waarbij leveranciers en logistieke bedrijven hun krachten bundelen en multimodale transportsystemen. Ook voor agrologistiek geldt echter dat 'logistiek' belangrijker is dan 'agro'. Ook voor bijvoorbeeld reserveonderdelen is snelle levering belangrijk en het doorbreken van de branchegrenzen biedt kansen om nieuwe logistieke concepten breder toe te passen.

(3) vestigingsvoorwaarden

Goede vestigingsvoorwaarden zijn geen garantie voor vestiging, maar slechte wél voor het wegblijven of vertrekken van bedrijven. De algemene vestigingsvoorwaarden zijn goed; duidelijke zwakke plekken ontbreken. De vestigingseisen voor hoofdkantoren, productie-eenheden, distributiecentra en research-afdelingen - steeds vaker afzonderlijk gevestigd - lopen uiteen. Voor de agribusiness vraagt een aantal vestigingsvoorwaarden bijzondere aandacht.

EZ richt zich op verbetering van algemene vestigingsvoorwaarden, stimulering van innoverend vermogen en het aantrekken van bedrijven. LNV richt zich meer op de processen binnen de bedrijfstak via verbetering van de structuur en de markttoegang, ondersteuning van productontwikkeling, stimulering van de innovatie en verbetering van specifieke vestigingsvoorwaarden.

ALGEMENE VESTIGINGSVOORWAARDEN

- industrieterreinen c.a.
- competent personeel
- loonkosten en milieu- en ARBO-eisen
- sociale omgeving
- ondernemersklimaat
- bereikbaarheid en mobiliteit
- ICT-infrastructuur
- kritische thuismarkt
- internationaal imago van Nederland

MEER SPECIFIEKE AANDACHTSPUNTEN

- a) primaire productie (lokale grondstofleverantie)
- b) innovatie en clustervorming
- c) fiscaal klimaat
- d) lokale overheid
- e) kwaliteit van de leefomgeving

a) de binding met de primaire productie

De agribusiness is deels wel, deels niet 'gebonden' aan de primaire productie in Nederland. Slachterijen, vleeswaren-, zuivel-, suiker- en eiverwerkende industrie halen hun grondstoffen bijna geheel uit Nederland, de groente- en fruitverwerkende industrie voor driekwart. In de overige industrietakken spelen Nederlandse grondstoffen nauwelijks of geen rol en de import van grondstoffen en halfabrikaten neemt verder toe.

De op Nederlandse grondstoffen gebaseerde werkgelegenheid in de verwerkende industrie is 62.000 arbeidsjaren (t.o. 75.000 voor buitenlandse grondstoffen). Voor de distributie en toelevering is het belang van de Nederlandse grondstoffen groter. De werkgelegenheid op basis van Nederlandse grondstoffen is daar 194.000 arbeidsjaren (64% van het totaal). Vermindering van grondstoffenproductie in Nederland zal doorwerken in onderdelen van deze sectoren.

De **vleessector** is het meest gebonden aan lokale grondstoffen. Een krimpende dierhouderij in Nederland leidt tot een verminderde aanvoer van grondstoffen en verplaatsing van deze activiteiten, want aanvoer van levende dieren zal geen alternatief zijn. Voor melk en eieren is de kans op een vermindering van de grondstoffenproductie geringer. Doordat de Nederlandse boeren via coöperaties vaak eigenaar van de verwerkende industrieën zijn, zullen hoe dan ook de hoofdkantoren wel in Nederland blijven.

De verwerkende industrie die zich baseert op **regionale producten**, is per definitie aan Nederland gebonden. Sinds 1999 is er een keurmerk 'erkend streekproduct' met criteria voor het gebied van productie én verwerking en de wijze van productie. De markt voor regionale producten is beperkt, maar wel groeiende. De verkoop-af-boerderij belooft ca. 500 miljoen gulden, maar betreft niet alleen "streekproducten".

De opkomende **biologische landbouw** bindt de agribusiness niet sterker aan Nederland dan de reguliere. Het aantal verwerkende bedrijven is klein, de aard van de bewerking licht. Ook handel en distributie zijn kleinschalig en versnipperd. Voor uitbreiding moet het volume toenemen.

b) innovatie en clustervorming

Een goed innovatieklimaat vergt de aanwezigheid van stimulerende communicatie tussen relevante partijen, research en sectoroverstijgende netwerken. Er is sprake van **clustervorming** als zich dan een geografische concentratie van bedrijven voordoet. Het innovatiebeleid ontwikkelt richt zich steeds meer op het stimuleren van clustervorming.

In de agribusiness is het **innovatievermogen** vooral groot in de plantaardige sectoren (consumptieaardappelen, snijbloemen, uitgangsmateriaal) en in handel en logistiek. Nederland heeft meer innovatieve bedrijven dan het Europese gemiddelde: vooral kleine bedrijven met een vaak lage omzet in de nieuwe producten. De beschikbare overheidsmiddelen, die in vergelijking tot de budgetten van de multinationals gering zijn, kunnen voor kleinere bedrijven veel betekenen. Voor het innovatieklimaat zijn **onderzoek en ontwikkeling** essentieel. In Nederland liggen de totale uitgaven met 2,1% van het BBP (1996) tussen de gemiddelden van de EU (1,8%) en de OESO (2,2%). Nederland loopt bepaald niet voorop, maar de positie van de moleculaire wetenschappen en informatie- en communicatietechnologie is goed. De netwerken (agro- en niet-agro-onderzoek; onderzoekers en gebruikers) zijn echter beperkt ontwikkeld. Ook is er een kloof tussen het agrotechnologische en fundamenteel wetenschappelijke onderzoek. Voor de lange termijn verdienen ook **funderend onderzoek en het onderwijs** meer financiële aandacht. De overheidsuitgaven voor onderwijs behoren nu tot de laagste binnen de OECD-landen.

c) fiscaal klimaat

Het Nederlandse fiscale klimaat is relatief gunstig voor internationale bedrijven, niet zozeer door de tarieven als wel door het omgaan met de heffingen. De vennootschapsbelasting is in Europees perspectief van gemiddelde hoogte, zowel nominaal (35%) als effectief (31,8%). De EU streeft naar belastingharmonisatie. Na de BTW-heffingen richt zij zich nu op '*harmful tax competition*'. Nederland wordt vooral aangesproken op samenwerkingsafspraken en '*ruling*': afspraken met de belastinginspecteur. De EU-ingreep kan nadelig uitpakken maar biedt ook een aanleiding om bedrijven te informeren over de feitelijke, gunstige situatie. Verlaging van de belastingtarieven met het oog op de internationale concurrentie botst met de financiering van de collectieve voorzieningen in Nederland. Daarvan maakt ook het internationale bedrijfsleven gebruik en die voorzieningen bepalen zelfs mede de vestigingsplaatskeuze.

d) lokale overheid

De gelijktrekking van de EU-economieën biedt bedrijven een steeds ruimere keus in vestigingsmogelijkheden. Kleine verschillen en niet-economische aspecten, vaak van lokale aard, worden belangrijker. Concurrentie binnen Europa speelt zich af tussen regio's en gemeenten uit verschillende landen. De grote steden hebben een ruime **acquisitiecapaciteit** en een eigen internationaal netwerk. Kleinere gemeenten zijn daarin beperkt. Naamsbekendheid is belangrijk. Soms wordt regionaal of met de provincie samengewerkt. Soms is sprake specialisatie, waarbij alleen bepaalde bedrijfstypen worden toegelaten, hetgeen de clustervorming stimuleert. De acquisitie-inspanningen nemen toe, vaak ook als gevolg van de ontwikkeling van omvangrijke bedrijventerreinen. Die **grond** wordt vaak - met uitzondering van locaties in het westen - onder de kostprijs aan bedrijven verkocht. Daardoor zijn er weinig prikkels om de ruimte efficiënt te gebruiken. Bovendien lijkt de grondprijs voor bedrijven niet doorslaggevend. Landelijk is er geen tekort aan ruimte voor bedrijven, wel kunnen er regionaal tekorten bestaan. Het komt ook aan op **lokaal maatwerk**, zoals stroomlijning van administratieve procedures en bemiddeling bij problemen, maar in veel gemeenten worden bedrijven geconfronteerd met een ondoorzichtige organisatie, beperkte dienstverlening en communicatie en tekorten aan geschikte bedrijfslocaties. De beschikbaarheid van relevante, actuele informatie is essentieel en daarvoor zijn gemeenten afhankelijk van andere overheden.

e) kwaliteit van de leefomgeving

Als aan de 'harde' factoren is voldaan, speelt de kwaliteit van de leefomgeving een belangrijke rol. Daarbij gaat het in volgorde van afnemend belang om: woonruimte (kwantiteit en vooral kwaliteit), cultuur- en sportvoorzieningen, onderwijsfaciliteiten en landschapskwaliteit. De kwaliteit van woningen valt nog wel te verbeteren, bijvoorbeeld qua detaillering en vakmanschap. En door toenemende inbreiding, doorsnijding, versnippering en grensvervaging wordt Nederland om te wonen als (te) vol en druk ervaren. Ook voor kantoren is de omgeving, de hoeveelheid groen, de verhouding bebouwd/onbebouwd belangrijk.

(4.1) conclusies

ALGEMENE ECONOMISCHE ONTWIKKELING

- **sectorgrenzen vervagen, maar werken nog door.** Agribusiness is nu meer business dan agri en neemt geen bijzondere positie meer in. Bij de overheid, de ministeries van LNV en EZ en hun omgeving, werken de vervaagde sectorgrenzen echter nog door.
- **marktontwikkeling zet bedrijven én overheid op scherp.** De marktbevingen zullen leiden tot verscherpte concurrentie op wat nu als thuismarkt wordt beschouwd en tot efficiëntieverhoging bij de agribusiness, waaronder het vestigingsbeleid voor bedrijfsonderdelen. Tegelijk neemt de druk op kwaliteitsbewaking toe.

ONTWIKKELING BINNEN DE AGRIBUSINESS

- **krimp primaire landbouw bedreigt deel van de agribusiness.** De vleesverwerkende, veevoeder- én reststofverwerkende industrie worden bedreigd door een krimpende dierhouderij in Nederland. Die kans is geringer voor de zuivelindustrie die even gebonden is aan Nederlandse grondstoffen. De overige agribusiness compenseert een teruglopende productie, voorzover grondstoffen uit Nederland worden betrokken, door extra importen.
- **uitbreiding EU leidt niet tot groei van agribusiness in Nederland.** Oost-Europa is een impuls voor de agribusiness. Maar de bedrijfsgroei zal eerder in die omgeving dan bij ons plaatsvinden, daar 400 à 600 km veelal de limiet is voor efficiënte productie en distributie.
- **deel van traditionele handelsfuncties vervalt.** Het fysiek bijeenbrengen van vraag en aanbod wordt steeds vaker overbodig. De regiefunctie is een alternatief, maar concurrentiegevoelig en weinig plaatsgebonden. Vóórblijven is wezenlijk - ook met bijvoorbeeld kwaliteitsbewaking als handelsfunctie - maar succesformules worden snel overgenomen.
- **met name kleinere bedrijven kunnen een zetje gebruiken.** Stimulering van multinationals is weinig zinvol en met de beschikbare overheidsmiddelen vrijwel onmogelijk. Voor kleinere bedrijven ligt dat anders. Groei en nieuwvestiging van bedrijven zal ook dan beperkt zijn, maar interessant door de inbreng van nieuwe netwerkrelaties, werkwijzen en inzichten.
- **inzetten op brain-functies heeft ook risico's.** De economie wordt steeds minder grondstoffelijk. Virtuele functies hebben een hogere toegevoegde waarde, maar zijn ook eenvoudiger te verplaatsen. Grondstoffelijke componenten kunnen stabiliserend werken.

ONTWIKKELING VAN DE VESTIGINGSVOORWAARDEN

- **de 'details' worden steeds belangrijker.** Door de harmonisatie in de EU-landen worden de belangrijkste vestigingsvoorwaarden gelijk getrokken. Kleine verschillen en niet-economische aspecten worden daardoor belangrijker, met name lokale factoren.
- **nieuwe concurrentievoordelen moeten snel worden onderkend.** Concurrentievoordelen staan niet (meer) vast en om niet op achterstand te komen is het dus zaak om nieuwe voordelen tijdig te onderkennen en te stimuleren en benutten.
- **de menselijke factor staat centraal.** De menselijke factor wordt doorslaggevend, gezien het belang van onderzoek, innovatieklimaat, opleiding en omgevingskwaliteit. Het belang van dwarsverbanden tussen opleidingen, onderzoeksvelden en beleidssectoren neemt toe.

VERANTWOORDELIJKHEDEN VAN AGRIBUSINESS EN OVERHEID

- **de agribusiness: maatschappelijk ondernemen.** Bedrijven moeten aanspreekbaar zijn op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid, die verder gaat dan het naleven van wetten. Aandachtspunten zijn voedselveiligheid en -kwaliteit en de kwaliteit van het landelijk gebied.
- **de overheid: voorwaarden vóór bedrijven creëren.** De overheid moet de condities scheppen waarbinnen Nederlandse bedrijven optimaal kunnen functioneren en groeien en buitenlandse zich in Nederland kunnen vestigen. Het 'meedenken' met bedrijven moet zich beperken tot het anticiperen op de toekomst.
- **de overheid: óók voorwaarden áán bedrijven stellen.** De overheid moet óók toezien op de maatschappelijke inpassing van de agribusiness (ruimte, milieu, arbeidsomstandigheden), náást bewaking van werkgelegenheid, inkomen en voedselvoorziening. Dit zijn vestigingsvoorwaarden in de betekenis van 'onder welke voorwaarden men zich mag vestigen'.

(4.2) aanbevelingen voor de overheid

DOORBREKEN VAN SECTORGRENZEN

- **help het bedrijfsleven sectorale grenzen te doorbreken.** Initiëer *platforms* die thematische of ruimtelijke verbanden tussen de partijen kunnen leggen, omdat de voordelen van sectoroverschrijdende initiatieven voor individuele initiatiefnemers niet altijd evident zijn.
- **doorbreek vooral ook sectorale grenzen binnen de overheid.** Licht organisaties systematisch door op restanten van sectorale structuren en werkwijzen en stel vast of – en zo ja h e - verandering dan wel samenwerking nodig en mogelijk is. Door te lichten *structuren*: (1) de departementale organisaties van LNV en EZ (incl. Agrarische Vertegenwoordiging Buitenland en het Commissariaat voor Buitenlandse Investerings), (2) de uitvoeringsorganisaties Syntens en Agro-InnovatieCentra en (3) onderwijsinstellingen en onderzoeksinstituten binnen en buiten het agrodomein. Door te lichten *werkwijzen*: regelgeving, definities en normen en de gebruikte indelingen bij het verzamelen van statistische gegevens.

VERSTERKING VAN DE VESTIGINGSVOORWAARDEN

- **versterk de condities voor innovatie.** Zet t.b.v. het ONDERZOEKSKLIAMAAT een systeem op van maatschappelijke agendavorming en discussie op over ethische grenzen en risico's, voor een periodieke toetsing en actualisering van gedragscodes. Stimuleer onderwijs- en onderzoeksinstellingen om bij te dragen aan NETWERKEN EN CLUSTERVORMING en zo via platforms met bedrijven bijdragen aan doorstroming van kennis en technologieën en mobilisering van creativiteit uit de dagelijkse praktijk. Ondersteun AGROLOGISTIEKE INNOVATIE door innovatieve distributieconcepten (zoals Fresh Centers) en andere samenwerkingsprojecten (zoals Effort) ruimtelijk en beleidsmatig een plaats te geven.
- **creëer een breed innovatiefonds, met een nationaal en regionaal segment.** Kies bij innovatiefondsen verbreding en het benutten van kansen als uitgangspunt, niet de directe economische rentabiliteit en het oplossen van problemen. Zet het fonds in op zowel nationale als regionale schaal, in een vooraf te bepalen verhouding en met aparte nationale en regionale procedures en criteria voor de beoordeling van projecten.
- **versterk de kwaliteit van de leefomgeving.** Geef de versterking van de kwaliteit van de leefomgeving een extra impuls door meer samenwerking tussen  n binnen EZ en LNV.
- **voorkom erosie van het maatschappelijk fundament.** Zorg dat het fundament voor de concurrentiepositie, de algemene voorzieningen als onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid, niet afkalft. Zie daarom ook af van een internationale 'tax race to the bottom'.

WERVING VAN INTERNATIONALE BEDRIJVEN

- **benut het 'agronetwerk' voor de werving van bedrijven.** Verzilver het thans gunstige vestigingsklimaat. Ook in een niet-sectorale aanpak is de toegang tot specifieke netwerken belangrijk en kunnen landbouwattach es een bijdrage leveren bij het werven van bedrijven.
- **ondersteun de internationale activiteiten van regio's.** Ondersteun lokale overheden bij internationale acquisitie, vooral met adequate informatie. Die vergt immers lokaal maatwerk: van het interesseren van bedrijven tot de concrete begeleiding en vergunningverlening.

SAMENWERKING

- **voer strategische discussies over grote maatschappelijke thema's.** Draag actief bij aan strategische discussies over ontwikkelingen, kansen en bedreigingen in een complexe omgeving, met name door de relevante thema's te identificeren relaties met andere maatschappelijke en economische actoren te leggen.
- **stem overheids- en bedrijfsprocessen op elkaar af.** Stroomlijn de afwikkeling van keuringen en vergunningverlening binnen de agrologistieke keten, met het oog op de noodzakelijk snelheid en efficiëntie, en wees alert bij internationale wet- en regelgeving.
- **blijf samen belangen in het buitenland behartigen.** Blijf gemeenschappelijk handelsmissies en andere op het buitenland gerichte strategische activiteiten ontplooiën.

inhoudsopgave

1	<i>inleiding</i>	3
2	<i>de agribusiness en zijn omgeving</i>	7
	2.1 algemene situatieschets	
	2.2 situatieschets per onderdeel van de agribusiness	
3	<i>vestigingsvoorwaarden</i>	19
	3.1 overzicht van vestigingsvoorwaarden	
	3.2 binding met de primaire productie	
	3.3 innovatie en clustervorming	
	3.4 fiscaal klimaat	
	3.5 lokale overheid	
	3.6 leef- en werkomgeving	
4	<i>conclusies en aanbevelingen</i>	37
	4.1 conclusies	
	4.2 aanbevelingen voor de overheid	

bijlagen

1	<i>adviesaanvraag minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij</i>	49
2	<i>samenstelling werkgroep en geraadpleegde personen</i>	53
3	<i>geraadpleegde literatuur</i>	55

1 inleiding

De agribusiness ontwikkelt zich in sterke wisselwerking met zijn economische, technologische en maatschappelijke omgeving. Die omgeving verandert in een hoog tempo. Internationalisering kan ertoe leiden dat industrieën zich in andere landen gaan vestigen. Ook onderdelen van bedrijven kunnen zich - gefaciliteerd door informatie- en communicatietechnologie - op verschillende locaties vestigen. Voor de verwerkende industrie geldt dat de zwaartepunten in grondstoffenmarkten en consumentenmarkten binnen Europa kunnen gaan veranderen. De informatie- en communicatietechnologie biedt de dienstverlening meer vrijheidsgraden ten aanzien van de vestigingsplaats. Deze ontwikkelingen versterken de concurrentie tussen landen (om bedrijven aan zich te binden) en ook de concurrentie tussen bedrijven onderling.

De geschetste veranderingen roepen de vraag op welke rol de Nederlandse overheid - het maatschappelijk rendement en de maatschappelijke kosten afwegend - zou moeten en zou kunnen spelen om de agribusiness aan Nederland te binden en de concurrentiekracht van de Nederlandse agribusiness te versterken.

De overheid stelt zich ten doel een duurzame en internationaal concurrerende agribusiness te bevorderen met het oog op de bijdrage aan de Nederlandse economie en werkgelegenheid. Bij het bevorderen van een maatschappelijk duurzame en internationaal concurrerende agribusiness in Nederland is uitgangspunt dat het maatschappelijk rendement van de agribusiness in Nederland terecht komt: door de agribusiness in Nederland te houden (werkgelegenheid en inkomen) dan wel door het inkomen, dat in het buitenland verworven is, ten goede te laten komen aan Nederland. Behalve maatschappelijk rendement brengt de agribusiness ook maatschappelijke kosten met zich mee.

adviesvraag

In zijn adviesaanvraag (zie bijlage 1) schetst de minister de veranderingen in de grondstoffenmarkt als gevolg van de grote kostprijsverhogende ruimte- en milieudruk in Nederland enerzijds en de veranderingen in de consumentenmarkt als gevolg van toetreding van Midden- en Oost-Europese landen tot de Europese Unie anderzijds. Daaraan koppelt hij de vraag welke kansen en bedreigingen deze ontwikkelingen opleveren voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandse agribusiness en de gevolgen daarvan voor de totale kolom. Daarmee verbonden is de vraag aan welke voorwaarden vanuit het overheidsbeleid moet worden voldaan om een aantrekkelijk vestigingsland te blijven voor de internationale agribusiness, met name ten aanzien van agrologistiek, kennisinfrastructuur, het klimaat voor Research en Development (R&D), informatie- en communicatietechnologie en het innovatievermogen van het bedrijfsleven. Tenslotte vraagt de minister in te gaan op de potenties van een regierol voor Nederlandse bedrijven ten aanzien van de productie en goederenstromen.

Als centraal thema komt naar voren óf en in hoeverre Nederland vestigingsland kan en zal blijven voor internationale agribusiness, dat wil zeggen voor de multinationals én de op export gerichte nationale bedrijven. Hoe pakt de arbeidsverdeling op mondiale schaal voor Nederland uit? In de adviesvraag wordt een aantal ontwikkelingen en voorwaarden genoemd dat relevant is voor beantwoording van deze vraag. Daarbij wil de raad meteen de kanttekening maken, dat een groot deel van de Nederlandse agribusiness voor wat betreft zijn grondstoffen is aangewezen op invoer vanuit het buitenland. Verschuivingen in de grondstoffenmarkt als gevolg van de grote kostprijsverhogende ruimte- en milieudruk in Nederland waar de minister over spreekt, is derhalve maar voor een deel van de agribusiness relevant. De sturende werking van de genoemde ontwikkelingen en voorwaarden - en daarmee de relevantie voor het beleid - hangt mede af van andere belangrijke factoren voor vestiging, zoals de aanwezigheid van competente werknemers en het financieel en fiscaal klimaat. Vestigingsmogelijkheden voor bedrijven hangen daarnaast óók af van de maatschappelijke en ecologische inpasbaarheid van de economische activiteiten die ze ontplooiën.

het begrip agribusiness

De agrosector is opgebouwd uit activiteiten van de primaire sector (landbouw), de secundaire (industrie) en de tertiaire sector (dienstverlening). Tezamen vormen deze activiteiten een productieketen of productiekolom die de eindproducten voor de markt voortbrengt. De secundaire (industrie) en tertiaire sector (dienstverlening) binnen deze agrosector worden in dit advies samen als 'agribusiness' aangeduid. Veel functies die voorheen traditioneel tot het agrarisch bedrijf behoorden, zijn grotendeels overgenomen door toelevering, verwerking of dienstverlening. Taken die vroeger door de boer zelf werden verricht vindt men door deze externalisering nu elders in de productiekolom. Als gevolg daarvan neemt de primaire sector nu minder dan de helft van de werkgelegenheid in de Nederlandse agrosector voor zijn rekening. Het aandeel van de agrosector in de nationale werkgelegenheid is 11,5 %. Van de totale secundaire sector in Nederland is 14% toe te rekenen aan de agribusiness, van de totale dienstensector 2,5 %.

De agrosector functioneert niet meer als een gesloten kolom. Het economisch functioneren en de dynamiek worden nu vooral extern bepaald: door de niet-agrarische activiteiten van de agribusiness, door de overheid en vooral door de afzetmarkt en consumenten. Maas (1994) stelt dat de onderlinge relaties tussen de agrarische en niet-agrarische activiteiten van de agribusiness vaak zelfs zo intens zijn geworden dat geïntegreerde eenheden zijn ontstaan, de agro-complexen of agribusinesscomplexen waardoor het weinig zinvol is om hun elementen los van hun relatienetwerk te bestuderen. Die netwerken verbinden hen met de sociaal-culturele, economische en fysieke omgeving waarin zij als actor opereren, en bepalen hun functioneren en ontwikkeling.

het begrip agribusiness raakt achterhaald

Door de grote inhoudelijke diversiteit aan economische activiteiten (van voedselverwerkende industrie tot virtuele veilingen) is het begrip 'agribusiness' eigenlijk een te breed begrip om sturend te kunnen zijn in discussies. Zowel in (statistisch) onderzoek als in beleid en bestuur worden binnen de agribusiness steeds nadrukkelijker clusters onderscheiden. Het koepelbegrip agribusiness verwijst naar een vroegere situatie waarin de aan de primaire landbouw verbonden economische activiteiten inhoudelijk, cultureel en in denkwereld sterk samenhangen. Die situatie is veranderd, en vraagt om het gebruik van nauwkeuriger begrippen om aan te geven waar het om gaat. Een verheldering van het begrip agribusiness is nodig om de relatie met beleid en bestuur eenduidig te kunnen leggen.

Het lijkt zinvoller om de hoofdactiviteiten van de agribusiness (zoals voedselverwerkende industrie, handel) anders te bezien. De toedeling van economische bedrijvigheid naar agro, dan wel niet-agro is gebaseerd op het type *grondstof* dat wordt gebruikt, dus een op aanbod gebaseerde benadering. Een benadering vanuit de *functie* van de activiteit zoals 'voedselvoorziening' en 'handel' - dus een op de vraag gebaseerde benadering - lijkt helderder om activiteiten te typeren. Deze begrippen kunnen gebruikt worden voor onderzoek, beleid en bestuur zich buigen over economische activiteiten, om het even of de grondstoffen afkomstig zijn uit de landbouw of uit andere bronnen.

de term 'agribusiness' verliest aan waarde, ook in statistisch onderzoek

De huidige statistieken die de structuur van de agribusiness beschrijven, zijn gebaseerd op eenheden die in het verleden hun nut hebben bewezen. Aan die statistieken zijn alleen relevante ontwikkelingen af te lezen, indien de inhoud van die eenheden eenduidig en helder is. Vermenging van agro- en niet-agro-activiteiten, bijvoorbeeld in de logistieke sector, maakt het toedelen van gegevens naar agro of niet-agro problematisch. Daarmee verliezen de statistieken aan zeggingskracht vanuit het traditionele 'agro-perspectief'. Actuele ontwikkelingen lijken dan ook slechts in beperkte mate vast te stellen op basis van kwantitatieve gegevens, waardoor het belang van kwalitatieve gegevens - in de vorm van signalen uit de praktijk - toeneemt.

De agribusiness is complex. Er is een grote diversiteit aan activiteiten, organisatievormen en organisatieomvang. Grote multinationals zoals Unilever in de voedingsmiddelenindustrie en Ahold in de retail verschillen sterk van coöperaties of kleine familiebedrijven in de financiële sector of in het transport. Al deze typen ondernemingen vallen onder het begrip 'agribusiness'.

De Standaard Bedrijfsindeling (SBI) van de Kamers van Koophandel bevat de onderstaande clusters waarbinnen zich agribusiness-activiteiten afspelen:

- vervaardiging voedings- en genotmiddelen en verwerking van andere agrarische basisproducten (SBI: 15, 16, 17, 18, 19, 30, 21, 24)
- veiling, groothandel, handelsbemiddeling (SBI: 74843, 51)
- onderzoek en onderwijs (SBI: 73, 80)
- financiële instellingen (SBI: 65, 66, 67)
- detailhandel (SBI: 52)
- gezondheid, veterinaire keuring, milieudienst (SBI: 74, 85, 90)
- vervoer, transportmiddelen, dienstverlening (SBI: 60, 35, 71, 63)
- toeleverende industrie: machines, gebouwen, en handel daarin (SBI: 28, 29, 31, 45, 514, 517)
- zakelijk dienstverlening (SBI: 74, 67)
- computers, ICT-ondersteuning (SBI: 30, 72)
- werkgevers- en ideële organisaties (SBI: 91)

Niet alle activiteiten zijn vanuit de optiek van de adviesvraag even relevant. De raad gaat in dit advies vooral in op activiteiten die zelfstandig - op grond van eigen overwegingen - richting en sturing geven aan economische ontwikkelingen ('kernactiviteiten', bijvoorbeeld de voedingsmiddelenindustrie) en minder op de activiteiten die afhankelijk zijn van de aanwezigheid van de kernactiviteiten ('ondersteunende activiteiten', bijvoorbeeld de machine-toeleverende industrie).

In dit advies gaat de raad vooral in op de volgende, onderling samenhangende kernactiviteiten:

1. vervaardiging van voedings- en genotmiddelen, verwerking van andere agrarische basisproducten
2. de veiling, groothandel en handelsbemiddeling
3. de agrologistiek

De raad laat de cluster 'financiële dienstverlening' - die eveneens als kernactiviteit is te beschouwen - vanwege de andersoortige problematiek verder buiten beschouwing.

de beleidscontext

Doelstelling van het economisch georiënteerde overheidsbeleid (vooral vormgegeven door de ministeries van Economische Zaken en - voor wat betreft de agribusiness - van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) is het bevorderen van een duurzame en internationaal concurrerende agribusiness, met oog op de bijdrage aan Nederlandse economie en werkgelegenheid.

Het algemeen economisch beleid van het *ministerie van Economische Zaken* richt zich op het zo efficiënt mogelijk ontwikkelen en benutten van productiefactoren door verbetering van randvoorwaarden en een betere organisatie van de publieke taak van de overheid. Dit ministerie richt zich minder nadrukkelijk dan voorheen op - steun voor - specifieke economische sectoren (zoals de textiel, de scheepsbouw of de vliegtuigindustrie) maar stimuleert alle bedrijvigheid die kan bijdragen aan de algemene doelstelling. Het EZ-beleid richt zich vooral op:

- verbetering van de werking van de arbeidsmarkt, het vestigingsklimaat en verruiming van de mogelijkheden voor ondernemerschap door de hervorming van de belasting en de daaruit voortvloeiende lastenverlichting
- herpositionering van het overheidsoptreden door aanpassing van de instituties binnen de overheid aan economische ontwikkelingen (bijvoorbeeld naar een kenniseconomie)
- ruimte creëren voor werk (bedrijventerreinen), wonen, mobiliteit en natuur als onderdelen van het fysiek vestigingsklimaat
- ontwikkeling van het ICT-potentieel
- stimulering van innovaties en innovatief onderzoek (waaronder biotechnologisch onderzoek), onder meer via clusterbeleid
- actief aantrekken van buitenlandse investeringen
- het voorkomen van onnodige bureaucratie, door bijvoorbeeld een verschuiving van specifieke naar meer algemene regelgeving en door verlaging van de administratieve lasten
- het mededingingsbeleid.

Het *ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij* richt zich aangaande het internationale economisch georiënteerde beleid vooral op:

- algemeen industrie- en technologiebeleid, EU-onderzoeksprogramma's, EU-landbouwbeleid, milieu/energie, kwaliteit, kennis, innovatiebeleid, belastingen, exportkredietverzekering, samenwerking Midden- en Oost-Europa e.a.
- ontwikkeling en implementatie van stimuleringsbeleid voor de agribusiness op internationaal niveau: stimulering internationalisering en internationale markttoegang van agribusiness (vooral in samenwerking met landbouwattachés) op basis van een aanpak per land of regio: o.m. bilateraal overleg met buitenlandse counterparts, handelsmissies, ondersteuning bij handelsbevorderende activiteiten in het buitenland, seminars/symposia, marktonderzoek, verbetering Holland-imago.

Meer nationaal georiënteerd richt het LNV-beleid zich op:

- ontwikkeling en implementatie van stimuleringsbeleid voor de agribusiness op nationaal niveau: versterking binnenlandse structuur en marktpositie Nederlandse agribusiness, incl. clustervorming binnen agrarische bedrijfskolom en van de kolom met de (kennis)infrastructuur: o.m. innovatiestimulering bij investerings-, kwaliteits-, onderzoeksprojecten, e-commerce, Informatie- en CommunicatieTechnologie (ICT) en massa-individualisering en agrologistiek
- ontwikkelingsprojecten/programma's gericht op verbetering concurrentiepositie (markt- en productdifferentiatie en toegevoegde waarde).

De departementen van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en van Economische Zaken vullen elkaar op een aantal punten aan. Het economisch beleid richt zich op verbetering van algemene vestigingsvoorwaarden, stimulering van innoverend vermogen en het aantrekken van bedrijven. Het landbouwbeleid richt zich meer op de processen binnen de bedrijfstak zelf via verbetering van de structuur van de bedrijfstakken, vergroten van de markttoegang, ondersteuning van productontwikkeling en stimulering van het innoverend vermogen en verbetering van specifieke vestigingsvoorwaarden.

Ook het beleid van andere departementen is van grote invloed - direct of indirect – op verschillende vestigingscondities van de agribusiness: het ministerie van Financiën via belastingwetgeving, het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer via ruimtelijk en milieubeleid, het ministerie van Verkeer en Waterstaat via mobiliteitsbeleid en ICT-beleid en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen via onderwijs en onderzoek.

de voorbereiding van het advies

Het advies werd voorbereid door een werkgroep vanuit de raad: in eerste instantie onder voorzitterschap van de heer Van Noord en na diens overlijden onder leiding van de heer Koolen. Vanuit de raad participeerde ook mevrouw Van Diepen in deze voorbereidingsgroep, die van buiten de raad voorts nog werd versterkt door de heer A.P. Verkaik.

De werkgroep heeft in het kader van de voorbereiding vele en intensieve gesprekken gevoerd met de diverse geledingen van de agribusiness en met vertegenwoordigers van de meest betrokken overheden (zie ook bijlage 2). Op verzoek hebben diverse instanties bovendien relevant (cijfer)materiaal aangeleverd.

2 de agribusiness en zijn omgeving

In dit hoofdstuk worden - na een algemene schets van de agribusiness in zijn maatschappelijke omgeving - de verschillende onderdelen van de agribusiness beschreven. Daarna komen in hoofdstuk drie de vestigingsvoorwaarden aan de orde die mede bepalend zijn voor de ontwikkeling van de agribusiness.

2.1 algemene situatieschets

economische betekenis van de agribusiness is groot

De toegevoegde waarde van agribusiness en primaire landbouw samen neemt in absolute zin toe (vooral op basis van buitenlandse grondstoffen) maar het relatieve aandeel in de nationale economie daalt. In 1997 bedroeg dit aandeel in zowel de nationale toegevoegde waarde als in de nationale werkgelegenheid zo'n 11,5 %. In absolute zin is in de periode 1985-1997 de bruto toegevoegde waarde gestegen van 49,6 naar 72,4 miljard gulden. Het belang van buitenlandse grondstoffen is in dezelfde periode toegenomen van 27% tot 33%. De toegevoegde waarde van agribusiness (verwerking, toelevering en distributie) bedroeg op basis van buitenlandse agrarische grondstoffen fl. 23,9 miljard en op basis van binnenlandse grondstoffen fl. 29,1 miljard. Agribusiness én primaire productie samen hadden een toegevoegde waarde van fl. 48,5 miljard (cijfers voor 1997).

toegevoegde waarde en werkgelegenheid binnen de totale agrosector

	bruto toegevoegde waarde (miljarden gulden)				werkgelegenheid (x 1000 arbeidsjaren)			
	1985	1990	1995	1997	1985	1990	1995	1997
agrosector gebaseerd op binnenlandse én buitenlandse agrarische grondstoffen	49.6	59,7	70,0	72.4	686	668	641	647
<i>aandeel in nationaal totaal (%)</i>	<i>12.5</i>	<i>12,8</i>	<i>12,0</i>	<i>11.5</i>	<i>15.1</i>	<i>13,2</i>	<i>12,3</i>	<i>11.7</i>
verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	13.5	17,9	25,5	23.9	172	177	210	182
agrosector gebaseerd op binnenlandse agrarische grondstoffen	36.1	41,8	44,5	48.5	514	491	431	465
- distributie	4.9	5,3	5,0	6.2	77	63	53	61
- toeleverende industrie	12.5	13,3	14,3	15.8	132	142	135	134
- verwerkende industrie	4.7	5,5	6,7	7.1	61	62	54	61
- primaire land- en tuinbouw	14.0	17,7	18,6	19.5	244	224	189	208

bron: LEI-DLO, 1999; LEI-DLO, 2000

In 1997 exporteerde de totale agrosector (op basis van binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen) voor fl. 57,9 miljard gulden aan producten; dit is bijna een vijfde deel van de nationale goederenexport (Van Leeuwen, 1999).

economische ontwikkeling gaat richting netwerkeconomie

De economie groeit en verandert: de hoeveelheid werk neemt toe en tegelijkertijd is de organisatie van dat werk in ontwikkeling. Enerzijds besteden bedrijven werkzaamheden makkelijker uit (productie van onderdelen, distributie), anderzijds worden nieuwe combinaties van activiteiten binnen één bedrijf niet geschuwd (voedingsmiddelen en gezondheidsproducten). Branches vervagen en de term 'branchevreemde activiteiten' wordt een lege term. Bedrijven willen nauw met elkaar samenwerken: er ontstaat een netwerkeconomie. Die veranderingen stellen andere eisen aan bedrijven om succesvol te zijn. De vraag of een bedrijf groot of klein is, is in de netwerkeconomie minder relevant. Het gaat erom de juiste activiteiten te ontplooiën en de juiste relaties te kunnen leggen tussen de actoren. Initiatief nemen en houden is nodig om goed te functioneren. Traditionele langdurige en zwaar gestructureerde samenwerkingsverbanden maken plaats

voor lossere, kortdurende samenwerkingsprojecten die meer op wederzijds vertrouwen gebaseerd zijn (zie Porter, 1990). Overschrijding van branchegrenzen vindt volop plaats en het negeren van deze ontwikkeling betekent stilstand en achteruitgang. De huidige ontwikkeling naar een netwerkeconomie is niet iets dat zich 'elders' afspeelt. Bedrijven - ook die in de agribusiness - kunnen het zich niet permitteren aan deze ontwikkeling voorbij te gaan.

Het feit dat netwerken de plaats innemen van sectoren wordt zeer zichtbaar in het economisch innovatiebeleid. De meeste innovatie vindt tegenwoordig plaats in sectorgrenzen doorsnijdende productie-netwerken van complementaire bedrijven die gespecialiseerd zijn in een bepaalde kerncompetentie in de waardenketen (Boekholt en Roelandt, 2000). De traditionele sectorale aanpak (het beïnvloeden van bedrijven in gelijksoortige productiemarkten) is in vele landen vervangen door een clusterbenadering. Die benadering richt zich op relaties tussen ongelijksoortige complementaire bedrijven in de productieketen en stimuleert samenwerking en kennisoverdracht tussen deze bedrijven én met kennisinstellingen. Processen van clustervorming die zich in de markt afspelen, hebben vaak te maken met technologische ontwikkelingen. Maar ook andere aspecten, zoals investeringen in fysieke productiemiddelen of samenwerking bij het verwerven van exportorders, kunnen een belangrijke rol spelen bij clustervorming.

vervagende branchegrenzen bij individuele ondernemingen

Niet alleen op sectorniveau maar ook bij individuele ondernemingen worden branchegrenzen doorbroken:

- Unilever maakt functional foods: nutraceutica. De grens tussen voedsel ('nutri') en geneesmiddel ('ceutica') vervaagt
- een veevoederfabriek neemt een Noorse zalmkwekerij over en een suikerfabriek gaat ook in bakkerijenbehoeften: grondstoffenleveranciers of levensmiddelenindustrie?
- een veiling die grond op het veilingterrein uitgeeft voor assemblage-bedrijven: doorgeefluik van agrarische producten of projectontwikkelaar en verhuurder van bedrijfsgebouwen?
- tuincentra worden recreatieve voorzieningen met horeca, speelgelegenheden e.d. waar ook tuinbehoeften, kerstballen, servetten en planten te koop zijn.

Deze ontwikkeling is ook gaande in de primaire landbouw, bijvoorbeeld een boer met een kaasmakerij in Waterland: een mengeling van een toeristische onderneming met tientallen tolken, duizenden bezoekers. En buiten de landbouwsectoren is het al niet anders. Zo gaat bijvoorbeeld Wehkamp, een postorderbedrijf in kleding en gebruiksartikelen, nu net als Ahold levensmiddelen thuis bezorgen.

Ook individuele ondernemingen stappen over branchegrenzen heen (zie ook kader). Dit proces én de consequenties van 'netwerken' (tussen én binnen ondernemingen) zijn zichtbaar doordat geïnstitutionaliseerde sectorgrenzen knellend worden en ter discussie worden gesteld. De ontwikkeling van nutraceutica leidt tot een discussie op o.a. EU-niveau over de gescheiden regelgeving voor voedsel en voor geneesmiddelen. Naast het verschijnsel van verdwijnende branchegrenzen zijn echter ook bewegingen zichtbaar waarbij bedrijven zich juist concentreren op de kern van de branche en andere activiteiten afstoten, zoals onder meer datzelfde Unilever.

Maatschappelijke organisaties overschrijden eveneens de traditionele sectorgrenzen, bijvoorbeeld in de primaire productie. LTO-Nederland en MKB-Nederland onderzoeken of ze op een aantal terreinen meer kunnen samenwerken. De land- en tuinbouworganisatie en de belangenbehartiger van het midden- en kleinbedrijf kunnen vooral op sociaal-economisch gebied van elkaars kennis en arbeidskracht profiteren. Aanleiding is de groeiende gelijkheid tussen ondernemers in de land- en tuinbouw en in het midden- en kleinbedrijf. LTO heeft geconstateerd dat ook met VNO/NCW duidelijk raakvlakken bestaan, vooral op het gebied van grond- en energiebeleid en mobiliteit (Agrarisch Dagblad, 19-04-2000).

ondernemerschap wordt belangrijker dan de aard van de activiteit

De ontwikkeling naar een netwerkeconomie en het slechten van sectorgrenzen vergroot het belang van het ondernemerschap. Traditionele vakinhoudelijke specialisaties zijn geen garantie voor succes. Deze kwaliteit is wel noodzakelijk voor het functioneren van bedrijven maar niet voldoende voor de innovatie die nodig is voor verdere ontwikkeling. In de agribusiness stond en staat nog steeds de vakinhoudelijke oriëntatie vaak voorop. De organisatie en het bestaande

netwerk is daar over het algemeen nog op gericht. Nu echter wordt ook binnen de agribusiness de 'business' belangrijker dan de 'agri'. Bestaande instituties en werkwijzen in bedrijven maar ook in bestuur, beleid, onderwijs en onderzoek, zijn daar (nog) niet allemaal op aangepast.

samenleving verwacht 'maatschappelijk ondernemen'

Ondernemingen worden - binnen en buiten de onderneming - al lang niet meer gezien als organisaties die alleen door economische overwegingen gestuurd worden. In onze sociaal-economische orde aanvaarden veel partijen traditiegetouw ruimere verantwoordelijkheden dan louter het behartigen van het eigen belang op de korte termijn. Van ondernemingen wordt dan ook een bijdrage aan maatschappelijke doelen verwacht, op economisch, sociaal en ecologisch, maar ook op ethisch gebied. Bedrijven dragen aan deze doelen bij, deels tot het niveau dat door wet- en regelgeving is vastgelegd, maar steeds vaker met een hoger ambitieniveau. De verwachtingen ten aanzien van maatschappelijk ondernemen worden explicieter en hoger. Dat blijkt onder meer uit het recente advies van de SER "De winst van waarden: advies over maatschappelijk ondernemen" - én het feit dat het kabinet advies over dit onderwerp vraagt - alsmede uit richtlijnen van de OECD ("OECD Guidelines for Multinational Enterprises", onderdeel van de "OECD Declaration on International Investment and Multinational Enterprises"; zie kader). De OECD stelt dat deze richtlijnen ook voor nationale bedrijven gelden.

OECD Guidelines for Multinational Enterprises

Enterprises should take fully into account established policies in the countries in which they operate, and consider the views of other stakeholders. In this regard, enterprises should:

- Contribute to economic, social and environmental progress with a view to achieving sustainable development
- Respect the human rights of those affected by their activities consistent with the host government's international obligations and commitments
- Encourage local capacity building through close co-operation with the local community, including business interests, as well as developing the enterprise's activities in domestic and foreign markets, consistent with the need for sound commercial practice
- Encourage human capital formation, in particular by creating employment opportunities and facilitating training opportunities for employees
- Refrain from seeking or accepting exemptions not contemplated in the statutory or regulatory framework related to environmental, health, safety, labour, taxation, financial incentives, or other issues
- Support and uphold good corporate governance principles and develop and apply good corporate governance practices
- Develop and apply effective self-regulatory practices and management systems that foster a relationship of confidence and mutual trust between enterprises and the societies in which they operate
- Promote employee awareness of, and compliance with, company policies through appropriate dissemination of these policies, including through training programmes
- Refrain from discriminatory or disciplinary action against employees who make bona fide reports to management or, as appropriate, to the competent public authorities, on practices that contravene the law, the Guidelines or the enterprise's policies
- Encourage, where practicable, business partners, including suppliers and sub-contractors, to apply principles of corporate conduct compatible with the Guidelines
- Abstain from any improper involvement in local political activities.

Burgers zijn steeds beter geïnformeerd over de handel en wandel van het bedrijfsleven en daarmee beter in staat om de maatschappelijke dimensie van bedrijven te beoordelen én daar consequenties aan te verbinden. De burger accepteert vestiging van bedrijven alleen als die bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid waarmaken door te voldoen aan de wettelijke én de aanwezige morele eisen, zowel in als buiten Nederland. Wat in juridische zin mag, is maatschappelijk niet altijd geaccepteerd, zeker met de huidige snelle maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. De morele eisen ontwikkelen zich continu en bedrijven zullen de gevoeligheid moeten hebben om zich daarnaar te richten.

Dit maatschappelijk debat raakte en raakt ook de agribusiness zoals blijkt uit enkele voorbeelden: milieuvervuiling door aardappelmeelfabrieken (jaren '60), de export van babyvoeding naar Afrikaanse landen waar moedermelk werd ontraden terwijl de economische én hygiënische omstandigheden gebruik van babyvoeding sterk bemoeilijkten (jaren '80), de productie van bier onder een dictatoriaal regime (Birma, begin jaren '90), gebruik van grondstoffen die onder slechte sociale omstandigheden geproduceerd zijn (resultierend in Max Havelaar koffie en OK-bananen; jaren '80 en '90), het gebruik van genetisch gemodificeerde grondstoffen (eind jaren '90) en heel recent de export van BSE-vlees(producten) vanuit het Verenigd Koninkrijk naar landen buiten de EU. In de toekomst zal het debat zich onder meer toespitsen op de ethische aspecten van biotechnologie, de arbeidsomstandigheden in buitenlandse vestigingen en de milieueffecten van transport van grondstoffen en producten over grote afstand. Door de grondstofrelatie met de primaire landbouw in Nederland is ook de invloed van de agribusiness op de kwaliteit van het landelijk gebied een aspect van maatschappelijk ondernemen.

Maatschappelijk ondernemen krijgt binnen het bedrijfsleven aandacht, grotendeels uit welbegrepen eigenbelang (Schraven, 2000), deels uit ideële overwegingen. De vestigingseis van het maatschappelijk ondernemen die aan ondernemingen gesteld wordt, zal in de toekomst alleen maar belangrijker worden. De consument wordt kritischer, beter geïnformeerd, zelfbewuster en onderdelen van de ketennetwerken zijn steeds nadrukkelijker geneigd om consequenties aan de opstelling van de consument te verbinden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het weren van producten op basis van genetisch gemodificeerde organismen uit de schappen door Albert Heyn.

steeds hogere eisen aan voedselveiligheid

De behoefte aan zekerheid over de veiligheid van voedsel wordt steeds groter, zowel naar aanleiding van problemen in de primaire productie (BSE, groeibevorderaars, salmonella, dioxine in melk) als de agribusiness (zoals bacteriologische verontreiniging bij vleesverwerking, schoonmaakmiddelen in babyvoeding). De consument kent de vele actoren die betrokken zijn bij het uiteindelijke product niet en wil er op kunnen vertrouwen dat het veilig, gezond, goed en met zorg bereid is. De combinatie van globalisering en 'food-engineering' leidt tot exponentiële groei van het aantal elementen dat in ons voedsel kan zitten. Door de schaal van productie zijn de risico's daarvan aanzienlijk en niet meer geheel te overzien. Hiermee wordt vooral gedoeld op synergetische effecten van contaminanten en residuen in het menselijk lichaam, en amper in kaart te brengen gevaren die zich op pas op langere termijn kunnen openbaren. De DES affaire van enkele decennia geleden geeft aan dat zulke gevaren verre van denkbeeldig zijn. Ook kan verwezen worden naar de discussie over de mogelijke negatieve effecten van antibiotica-resistentie, als gevolg van toevoeging van antibiotica aan veevoerders.

De 'affaires' rond de wijze waarop ons voedsel wordt geproduceerd, hebben de consument meer alert gemaakt op veiligheid en gezondheid van voedsel. Deze incidenten kunnen niet als separate voorvallen worden afgedaan, noch kan worden aangenomen dat soortgelijke voorvallen zich in de toekomst niet meer voor zullen doen. De verdergaande globalisering - ook vroeger was er al import van graan, vlees, cacao etc. 'van overzee' - vergroot de risico's die samenhangen met de voedselproductie: enerzijds omdat het bepalen van de herkomst van voedsel wordt bemoeilijkt en anderzijds door de lange transportlijnen, zowel in afstand en tijd. Evenzo draagt de ontwikkeling en toepassing van nieuwe wetenschappelijke inzichten en daarmee samenhangende technologische mogelijkheden bij de voedselproductie hieraan bij. Daarnaast zal het feit dat de consument kritischer en meer alert is geworden, bijdragen aan het openbaren van nieuwe 'gevallen' van praktijken waarover de consument ernstige twijfels heeft. Dankzij de media is iedereen goed op de hoogte van het feit dat er gevaren kunnen kleven aan nieuwe technologische ontwikkelingen en bestaande technieken. De consument ontdekt dat de voedselproductie ver afstaat van het romantische beeld dat hij daarvan had en zijn vertrouwen in de 'expert-systems' die de kwaliteit en veiligheid moeten waarborgen, is eerder af- dan toegenomen.

Deze ontwikkeling stelt hoge eisen aan gehele keten van verwerkende industrie, handel en logistiek. De maatschappij verwacht transparantie, volledige tracerbaarheid van voedingsmiddelen binnen de productieketen, zorgvuldig geformuleerde kwaliteitsnormen en een goede be-

waking daarvan, bijvoorbeeld via ketengarantiesystemen en certificering. De technologie, 'driving force' voor de globalisering, biedt daartoe de mogelijkheden. Vanuit o.m. voedselveiligheidsoverwegingen (behoefte aan traceerbaarheid van voedingsmiddelen) wordt steeds meer belang gehecht aan 'local for local': productie en consumptie op geografische schaal zo dicht mogelijk bij elkaar houden. Het streven naar liberalisering van de wereldhandel leidt tot spanningen met betrekking tot deze behoefte aan kwaliteitsbewaking. Zo kunnen producten die niet aan kwaliteitseisen voldoen nu vaak niet worden geweerd, terwijl het stellen van kwaliteitseisen in internationale onderhandelingen al snel als vermomde protectie wordt gekwalificeerd en daardoor bemoeilijkt.

2.2 situatieschets per onderdeel van de agribusiness

De situatie en ontwikkeling in de agribusiness hangt af van vestigingsfactoren, maar óók van autonome bewegingen binnen de sectoren, in de wereldhandel en bij consumenten. Deze paragraaf geeft een globale schets van de verschillende onderdelen van de agribusiness en de te verwachten 'autonome' ontwikkelingen.

de voedings- en genotsmiddelenindustrie

De voedings- en genotsmiddelenindustrie heeft een hoge toegevoegde waarde. Bij rangschikking van 22 economische sectoren naar toegevoegde waarde per arbeidsjaar (1998) komt de voedings- en genotsmiddelenindustrie op de 5^e plaats, slechts voorafgegaan door uiterst kapitaalintensieve sectoren zoals de chemie. De primaire productie komt op de 17^e plaats, in de buurt van de textiel- en leerindustrie of de metaalproductenindustrie (Bron: CBS, Statline, Nationale Rekeningen). In Europa staat Nederland met een aandeel van 7% op de zesde plaats als producent van voedings- en genotsmiddelen. Duitsland (22%), Frankrijk (19%), het Verenigd Koninkrijk (14%), Italië (11%) en Spanje (10%) gaan Nederland voor (LEI, 1999).

Binnen de voedingsmiddelenindustrie is de totale omzet in binnen- en buitenland van de beursgenoteerde multinationale ondernemingen beduidend groter dan die van het totale midden- en kleinbedrijf. In onder meer de suiker- en graanindustrie ontbreekt het MKB bijna geheel. De netto omzet en overige bedrijfsopbrengst zijn een factor 8 hoger, evenals de betalingen aan lonen, salarissen en sociale lasten. Het bedrijfsresultaat is een factor 17 hoger, terwijl multinationale bedrijven 29 maal zoveel belasting afdragen. De grote coöperaties zijn eveneens veel kleiner dan de beursgenoteerde multinationals.

vergelijking van MKB, coöperaties en multinationals in de voedingsindustrie

		midden- en kleinbedrijf	coöperatieve bedrijven	beursgenoteerde multinationals
netto omzet en overige bedrijfsopbrengsten (in miljarden guldens)	1996*	10,5		85,7
	1997	11,1		96,7
	1998	11,5	+25	95,0
lonen, salarissen en sociale lasten (in miljarden guldens)	1996	1,7		13,7
	1997	1,8		14,6
	1998	2,0		14,5
bedrijfsresultaat (in miljarden guldens)	1996	0,4		6,9
	1997	0,4		7,1
	1998	0,5		8,4
afgedragen belastingen (in miljarden guldens)	1996	0,1		2,3
	1997	0,1		3,6
	1998	0,1		2,9

- *MKB*: bedrijven met minder dan 100 werknemers, ongeveer 1700 bedrijven (gebaseerd op data CBS, 2000)
- *coöperaties*: Coberco, Campina, Dumeco, Avebe (bron: LEI-DLO, LEB, 1999 en 2000)
- *beursgenoteerde ondernemingen*: CSM, Heineken, Klene Holding, BolsWessanen, Grolsch, Nutreco
- * *niet in statistiek 1996: Nutricia, Unilever ('agro-deel')*

Multinationals zijn voor 46% van hun omzet afhankelijk van het buitenland, middelgrote bedrijven (10 tot 100 werknemers) voor 33% en het kleinbedrijf voor 15%. Van de totale omzet in de voedings- en genotsmiddelenindustrie wordt 42% geëxporteerd (cijfers 1998; EIM, 2001).

MKB en internationale agribusiness zijn niet los van elkaar te zien

Tussen het midden- en kleinbedrijf (MKB) en internationale bedrijven bestaan veel functionele relaties. Het MKB heeft vaak internationale ondernemingen als opdrachtgever. Het MKB functioneert voorts als kweekvijver voor de multinationale bedrijven voor wat betreft personeel en sommige delen fungeren als bron van innovatie. Naar schatting is minder dan 5% van het MKB internationaal actief en weinig van deze bedrijven groeien door naar een grote multinational.

Het aantal bedrijven in de sector daalt langzaam maar gestaag als gevolg van fusies en bedrijfsconcentraties. Ook de werkgelegenheid in de voedings- en genotsmiddelenindustrie neemt over de gehele linie af. Van de onderscheiden industrietakken bieden slachterijen en vleesverwerkende industrie het meeste werk, met de brood- en banketindustrie als goede tweede.

kengetallen van de voedings- en genotsmiddelenindustrie in Nederland, 1992-1998

	aantal bedrijven a)		aantal werknemers (x 1000)		bruto toegevoegde waarde c)	
	1992	1998	1992	1998	1992	1996
Tabakverwerkende industrie b)	15	11	5.9	5.4	3.784	4.818
Drankenindustrie b)	34	34	11.4	11.0	3.161	3.399
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	194	201	23.5	22.1	1.882	2.043
Zuivelindustrie	38	43	16.9	11.4	2.133	1.675
Overige voedingsmiddelen industrie	60	53	9.5	9.1	1.304	1.656
Brood-, banket-, beschuit- en biscuitindustrie	293	282	20.0	19.3	1.348	1.476
Diervoederindustrie	82	77	9.8	7.7	1.184	1.168
Suiker- en zetmeelindustrie	8	12	5.8	4.7	1.084	1.160
Groente- en fruitverwerkende industrie	55	63	8.1	7.5	1.005	1.064
Chocolade- en suikerwerkindustrie	39	46	6.2	5.8	764	957
Margarine-, oliën- en vettenindustrie	13	19	3.8	3.0	646	711
Cacaoboonverwerkende industrie	6	4	1.5	1.0	255	293
Meelindustrie (excl. zetmeel)	12	7	1.4	1.0	216	201
Visverwerkende industrie	50	39	3.2	2.8	240	200
Totaal industrie	6.601	6.433	765.8	667.0	83.521	91.679
Totaal voedings- en genotsmiddelenindustrie	899	891	127.1	111.8	19.006	20.821
Aandeel voedings- en genotsmiddelenindustrie in %	13.6	13.9	16.6	16.8	22.8	22.7

a) bedrijven met 20 werknemers en meer

b) incl. accijnzen en verbruiksbelasting

c) TW tegen marktprijzen (lonen + sociale lasten + winst + rente + indirecte belastingen - prijsverlagende subsidies)

bron: LEI-DLO, 1999 en 2000

De eisen van de consument worden hoger. Fysieke kwaliteit en betrouwbaarheid van producten zijn niet langer de meest bepalende factoren in de markt: kwaliteit en betrouwbaarheid zijn conditio sine qua non en de onderscheidende factoren zijn vooral productdifferentiatie en actief toegevoegde belevingswaarde (via merken en soms 'communities'). In een verkenning van de concurrentiepositie van de agribusiness (Kearny, 1994) komt het - nog steeds geldende - beeld naar voren dat sommige delen van de agribusiness de markt dreigen te missen. De sterkere sectoren snijbloemen, visverwerking, aardappelen, plantaardig Ausgangsmateriaal bieden - macro-economisch gezien - onvoldoende compensatie voor de zwakke sectoren vlees, zuivel en groente. Gebrek aan marktgerichtheid, lage productkwaliteit en onvoldoende innovatief vermogen leiden tot een slechte concurrentiepositie in een niet-meer groeiende markt. De oorzaak hiervan wordt deels in de structuur van de sectoren gezocht waar tegengestelde belangen verlamd werken en deels door de overwegend coöperatieve afzetstructuur in ons land. Deze coöperatieve structuur heeft zich nooit als een sterk op innovatie gerichte ondernemingsvorm gemanifesteerd. Ook de hoge monopolisatiegraad binnen (delen van) de verwerkende industrie belemmert innovatie binnen de sector.

In sommige delen van de agribusiness is vermindering van huidige activiteit te verwachten. De verwerkende industrie van rundvleesproductie moet krimpen om te grote onderlinge concurrentie tegen te gaan (LEI, 2000) en mogelijk als gevolg van maatschappelijke acceptatie (milieu, dierenwelzijn) van deze sectoren. In de varkenshouderij zouden in de toekomst ten gevolge van de opgedane ervaringen met mond- en klauwzeer andere eisen aan productie-omstandigheden gesteld kunnen worden die tot vermindering van de productie kunnen leiden. Uit economisch oogpunt zou de vleesproductie volgens sommigen zelfs beter in Zuid-Amerika dan Nederland kunnen plaatsvinden (Kol en Kuijpers, 1999). Groei van deze sector zit er dus niet in.

In andere delen is sterke groei te zien, met name als gevolg van overnames: Unilever koopt Bestfoods voor 56 miljard; Ahold doet grote overnames; de fabrikant van Gouda's Glorie margarine en sauzen neemt de fabrikant van Leeuwezegel margarine over en behoort daarmee tot de vijf grootste in Europa; veevoederfabrikant Nutreco neemt grote zalmkwekerijen in Noorwegen en Schotland over. Deze bewegingen zijn niet uniek voor de agribusiness: ook in andere sectoren, zoals telecommunicatie, uitgeverijen, luchtvervoer, bank- en verzekeringswezen lijken grote overnames aan de orde van de dag.

Behalve groei en krimp door de economische dynamiek, kan krimp binnen de agribusiness ook optreden door vertrek van bedrijven (leidend tot vermindering van bedrijvigheid) of verlegging van groei naar het buitenland en het mijden van Nederland door buitenlandse bedrijven (leidend tot verminderde groei van bedrijvigheid). Er lijkt geen trend van vertrekkende bedrijven te zijn (bron: VNO/NCW). Blijven of vertrekken is bij bedrijven geen onderwerp van discussie. Bedrijven blijven in Nederland, hetgeen onder meer wordt geïllustreerd door de betrokkenheid van Unilever bij het topinstituut voor agrofood. Op het gebied van biotechnologie is wat betreft de vestiging van bedrijven in de afgelopen zeven jaar veel terrein verloren. Vanuit de Verenigde Staten wordt nu minder in Nederland geïnvesteerd. Binnen Europa lijkt Nederland weer aantrekkelijker te worden als vestigingsplaats voor biotechbedrijven.

Het algemene beeld is dat er weinig nieuwe vestigingen op Nederland afkomen. De buitenlandse investeringen in Nederland lijken af te nemen terwijl de Nederlandse investeringen in het buitenland constant lijken dan wel toenemen (zie tabel).

investerings in voedings- en genotmiddelenindustrie (in miljarden guldens)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Nederlandse investeringen in het buitenland	4,9	4,6	3,2	4,9	3,1	4,5	2,9	4,5	2,5	5,8
buitenlandse investeringen in Nederland	2,2	1,8	1,5	2,1	0,7	0,1	1,6	1,2	0	1,6
<i>netto resultaat</i>	-2,6	-2,8	-1,6	-2,8	-2,4	-4,4	-1,3	-3,3	-2,5	-4,2

bron: Nederlandse Bank

Op alle fronten is sprake van concurrentie uit andere landen. Bij die concurrentie zijn vaak weer Nederlanders betrokken. Enerzijds kan dit geïnterpreteerd worden als positief - Nederland heeft de regie (LEI, 2000) - maar anderzijds betekent dit wel dat werk en inkomen elders terecht komen en dat na een generatie de rol van de Nederlanders 'uitgespeeld' kan zijn.

MOGELIJKE ONTWIKKELINGEN. De industrie zal doorgaan op de nu ingeslagen weg, met economische optimalisatie vanuit de huidige locaties (aanvoer van grondstoffen naar bestaande productielocatie in plaats van verplaatsen productielocatie). Pas bij grote (her)investeringen gaan vestigingsvoordelen en/of -nadelen goed doorwerken, omdat dan de bestaande situatie minder als uitgangspunt wordt gehanteerd. Dat kan leiden tot een omslag in (vestigings)gedrag op het moment dat herinvesteringen aan de orde zijn. Productie-eenheden kunnen dan bijvoorbeeld dichter bij de grondstoffenmarkten gebracht worden. Dit geldt zeker voor de eerste bewerking van grondstoffen. Voor een verdere 'opwerking', zeker als daarbij met grondstoffen van verschillende herkomst gewerkt wordt, heeft een locatie dicht bij de consumentenmarkt (en dus eventueel op grotere afstand van de grondstoffenmarkten) de voorkeur.

Multinationals kunnen in principe op de middellange termijn (binnen vijf jaar) van koers veranderen. De Europese consumentenmarkt is echter verzadigd, zodat grote veranderingen op een termijn van 10 jaar niet te verwachten zijn. Veranderingen zullen vooral betrekking hebben op

uitbreiding van de consumentenmarkt in toetredende landen. De grondstoffenmarkt daarentegen is beweeglijker, niet alleen door uitbreiding van de EU en toekomstige wijzigingen in het EU-landbouwbeleid, maar ook - zoals recent is gebleken - door optredende dierziekten. Daarin kunnen wel geografische verschuivingen optreden.

Verdere liberalisering van de wereldhandel kan leiden tot verschuivingen op de consumentenmarkten. Er kan meer van buiten Europa geïmporteerd gaan worden, maar alleen indien voldaan wordt aan de gestelde kwaliteitseisen. Sommige ontwikkelingsfasen van de verwerkende industrie in Europa, kunnen nu in andere landen worden overgeslagen zoals ook de fase van een vast telefoonnetwerk wordt overgeslagen door de benutting van de technologie van mobiele telefonie. Europa zal niet zonder slag of stoot als thuismarkt kunnen blijven fungeren. Tegelijk zullen door het streven naar duurzaamheid stofstromen gesloten worden en het gebruik van fossiele brandstoffen gereduceerd. Dit impliceert een juist regionale economie met aandacht voor 'local for local': productie en consumptie zo dicht mogelijk bij elkaar brengen (schaal: Nederland met aangrenzende regio's in Duitsland, België, Luxemburg en Zuid-Engeland).

Er is een spanning tussen de tendens tot mondialisering en die naar 'local for local'. De afstand tussen grondstoffen, productie en consumptie wordt niet alleen bepaald door technische en economische overwegingen maar ook door consumentenvertrouwen. Incidenten rond de voedselveiligheid (dioxine, BSE) kunnen de behoefte aan 'local for local' sterk doen stijgen. Ook de maatschappelijke druk op vermindering van transport(afstanden) zal vanuit het oogpunt van duurzaamheid toenemen. Tussen beide trends zal een dynamisch evenwicht bereikt worden, dat sterk bepaald wordt door toekomstige ontwikkelingen, ook incidentele.

Op de lange termijn zullen de klassieke factoren zoals transportmogelijkheden en -kosten en de kosten van productie ter plaatse bepalend worden voor de balans tussen invoer en productie ter plekke. Producten die economisch rendabel én binnen maatschappelijke randvoorwaarden te vervoeren zijn, zullen de Europese markt veroveren. Andere producten zullen - onder aanvoer van de grondstoffen - meer ter plekke worden geproduceerd. Factoren die nu nog een concurrentievoordeel opleveren, zoals know how en opleidingsniveau, zullen door diffusie van kennis in belang afnemen, een ontwikkeling die op Europese schaal al is waar te nemen. Of dit tot verlies van concurrentieposities zal leiden, hangt af van de innovatiekracht die het bedrijfsleven heeft om op de ontwikkelingen in te spelen en zich aan de nieuwe markten aan te passen.

veiling, groothandel en handelsbemiddeling

De handel in agrarische producten - te onderscheiden naar grondstoffen en eindproducten - is omvangrijk. In vergelijking tot de verwerkende industrie is deze handel sterk versnipperd met veel midden- en kleinbedrijven. In 1998 bedroeg bijvoorbeeld het aantal groothandelsbedrijven in grondstoffen en halfabrikaten 10.400, die met 75200 werknemers een omzet van 99,2 miljard gulden genereerden. De omzet van de groothandel in eindproducten (voedings- en genotmiddelen) is lager: 82,4 miljard (in 1997). In deze categorie neemt echter het aantal bedrijven en de omzet in de laatste decennia toe (zie onderstaande tabel).

economische betekenis groothandel in eindproducten (voedings- en genotmiddelen)

	aantal bedrijven	omzet (x miljard gulden)	aantal werknemers
1979	3.568	40,3	45.300
1980	3.582	43,7	45.880
1990	5.900	60,9	.
1994	6.700	75,1	.
1995	6.000	73,4	.
1996	6.800	78,0	.
1997	7.200	82,4	74.600

bron: LEI, pers. med.

De jaaromzet in 2000 van de zes coöperatieve Nederlandse bloemenveilingen was 7,4 miljard gulden (VBN, 2001). Via deze veilingen werden 12,9 miljarden producten verhandeld.

Een aantal functies van de handel staat onder druk. De handel brengt vraag en aanbod van producten bijeen en voegt door kwaliteitscontrole waarde aan producten toe. Maar producenten en consumenten vinden elkaar eenvoudiger dan vroeger door de ICT-technologie. De inkoop en kwaliteitsbewaking van grondstoffen wordt door de grotere bedrijven zelf ter hand genomen, waarbij directe relaties tussen grondstofproducenten en afnemers ontstaan. Ook zorgen de producenten zelf voor kwaliteitsbewaking via keurmerken.

De handel creëert ook meerwaarde door producten fysiek te combineren tot nieuwe producten met een hogere waarde. Bloemen uit verschillende landen worden gecombineerd tot boeketten met een hoge waarde en producten worden ten behoeve van fijnmazige distributie in kleinere eenheden verpakt. Rond veilingen ontwikkelen zich 'assemblagebedrijven'. Hoewel de productie zich heeft verplaatst, zijn bestaande handelskanalen (veilingen) in gebruik gebleven. Ingevlogen bloemen uit Kenia worden via de veiling verkocht en doorgevoerd naar de Verenigde Staten. Deze fysieke handelsstromen waren in eerste instantie nodig om vraag en aanbod met elkaar in contact te brengen en ter plaatse kwaliteitscontroles uit te voeren. De fysieke aanwezigheid van grondstoffen bood tegelijk de mogelijkheid om producten te combineren tot producten met een hogere waarde. Nu fysieke aanwezigheid op één plek minder noodzakelijk lijkt ten behoeve van de handel (door de ICT-ontwikkelingen), kan de assemblage alleen in stand blijven als de kosten daarvan opwegen tegen de baten. De assemblage van eindproducten zal zijn geografisch optimale plaats zoeken in relatie tot de consumentenmarkt en het productiegebied. Die plaats valt niet noodzakelijkerwijs samen met de geografische plaats van de handel.

Evenals bij de verwerkende industrie, maar wel in mindere mate, is ook in de handel sprake van pad-afhankelijkheid, dat wil zeggen dat wordt voortgebouwd op een eenmaal ingeslagen weg. Handel krijgt door de ICT-technologie meer mogelijkheden om zich los te maken van fysieke stromen. Grondstofstromen zijn steeds minder bepalend voor de geografische plaats van de handelsbemiddeling en het kwaliteitstoezicht. Daardoor is handhaving en ontwikkeling van de handel in Nederland ook bij geografische verplaatsing van de (primaire) productie en van de consumentenmarkten goed mogelijk. De grondslag hiervoor is dan echter niet meer -zoals in het verleden - de fysieke aanwezigheid van stromen (via de haven) maar de aanwezigheid van de vaardigheden om handel te drijven. Tegelijkertijd echter is - door de ICT - verplaatsing van de handel naar buiten Nederland eenvoudiger dan vroeger. De ICT biedt dus zowel de Nederlandse als de buitenlandse concurrerende ondernemingen mogelijkheden en vergroot daardoor de onderlinge concurrentie. De assemblagefunctie zal echter gebonden blijven aan fysieke stromen - en daarmee in Nederland onder druk staan - waarbij de aansturing daarvan met behulp van ICT in principe wél vanuit Nederland plaats kan vinden.

De ontwikkelingen leiden ertoe dat handhaving en ontwikkeling van de handel in Nederland minder vanzelfsprekend is dan vroeger. De toekomstige ontwikkeling van de handel is echter niet alleen afhankelijk van externe factoren maar ook van het aanpassingsvermogen van de handel zelf. De handel zal nieuwe vormen van toegevoegde waarde moeten creëren. De mate waarin dit zal lukken en de mate waarin binnen Nederland de daarvoor benodigde condities kunnen worden geboden, zijn medebepalend voor de ontwikkeling van de handel op de middellange termijn.

Veel betrokkenen in Nederland lijken in te zetten op brainfuncties: regierollen en besliscentra (hoofdkantoorfuncties) van multinationals. Fysieke productie vindt volgens dat perspectief elders plaats. Na een agrarisch en industrieel verleden waarin producten ter plekke werden gemaakt, volgde de periode met een accent op Nederland Distributieland waarin producten werden vervoerd. Nu wordt ingezet op meer virtuele functies. Brainfuncties (met flexbureaus en geleaste kantoorpanden) zijn evenwel eenvoudig verplaatsbaar. Kleine veranderingen in de condities die vooral voor de brainfunctie van belang zijn, kunnen daardoor grote gevolgen hebben. De ontwikkeling gaat in de richting van economische activiteiten met een grotere toegevoegde waarde maar met ook een grotere mogelijkheid tot verplaatsing (en dus een groter risico van vertrek uit Nederland).

de agrologistiek

De agribusiness omvat ook transport, opslag, overslag en warehousing. De opslag en vooral het vervoer van agrarische eindproducten naar binnenlandse consumenten en het buitenland bieden werkgelegenheid. Overigens mogen niet al deze arbeidsplaatsen zonder meer als uitstralingseffect van de agribusiness in ons land worden beschouwd. De binnenlandse afzet van voedingsmiddelen zou immers ook zonder Nederlandse productie blijven bestaan, door invoer uit het buitenland. Het arbeidsvolume dat verband houdt met het transport van agrarische producten naar het buitenland behoort wel volledig tot de agrarische productiekolom. De export bedraagt bijna driekwart van de totale afzet van het agrocomplex. Per saldo levert de distributiefase dus een belangrijke bijdrage aan de agrarische productiekolom. In de periode 1985-1997 nam de werkgelegenheid in de distributiesector af van 77 naar 61 duizend arbeidsjaren.

Het aandeel van de Nederlandse agrohandel in het totale goederenvervoer van, naar, door en binnen Nederland (landbouwproducten, voedingsmiddelen en meststoffen) was 21% in 1997. Over de periode 1986 - 1997 is de omvang van het vervoerd gewicht van landbouwproducten in het binnenlandse en internationale goederenvervoer met 20% toegenomen door:

- de aanvoer naar land- en tuinbouwbedrijven bestaat grotendeels uit veevoeders en (kunst)mest, en wordt uitsluitend over de weg vervoerd. Natuurlijke mest maakt 20% van het tonnage uit. Het vervoer van meststoffen is licht toegenomen, terwijl voedingsmiddelen een lichte daling laten zien. In het binnenlands vervoer van landbouwproducten zijn verse groenten en fruit de omvangrijkste goederenstromen gemeten in miljoenen tonnen
- de dóórvoer van landbouwproducten en voedingsmiddelen was in 1995 100 miljoen ton op een totale aan- en afvoer van producten van 575 miljoen ton. Hiervan was 17,5 miljoen ton verse producten. Van de totale doorvoer van goederen, waarbij deze via Nederland als transitieland verder worden gedistribueerd, is ruim 14% agrofood producten. Verse goederen vertegenwoordigen 11% in de Nederlandse agrofood aanvoer en 25% van de afvoer
- voor de aan- en afvoer van producten in Europa spelen de nationale mainports een belangrijke rol. Bijvoorbeeld in de overslag van agrobulk namen de havens van Rotterdam en Amsterdam gezamenlijk in 1999 een aandeel van 20,6% voor hun rekening.

ontwikkeling goederenvervoer van, naar, door en binnen Nederland (excl. luchtvaart) naar NSTR-hoofdstuk in 1986-1997 (in miljoenen tonnen)

NSTR-hoofdstuk	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	% 86-97
Landbouwproducten	74	75	78	74	81	81	87	88	87	85	86	89	+ 20%
Voedingsmiddelen	160	156	161	156	163	161	163	162	158	160	159	153	- 4%
Meststoffen	23	25	24	25	26	25	24	24	26	26	25	24	+ 2%
Vaste brandstoffen	43	44	43	42	54	59	58	47	47	48	55	67	+ 56%
Aardolie (-producten)	241	229	228	241	235	263	254	250	246	237	257	266	+ 10%
Ertsen en metaalafval	89	86	101	104	102	98	95	90	94	97	98	106	+ 19%
Metaalproducten	28	28	31	34	35	36	37	37	42	44	43	44	+ 59%
Ruwe mineralen	245	252	280	267	270	246	249	237	240	235	235	254	+ 4%
Chemische producten	83	85	96	96	99	100	100	100	104	109	113	120	+ 45%
Overige goederen	84	89	98	99	105	109	116	126	133	143	142	157	+ 88%
Totaal	1070	1069	1140	1137	1171	1178	1184	1161	1177	1184	1213	1281	+ 20%

bron: CBS/NEA (NSTR-hoofdstuk bij de intra-Europese doorvoer is bijgeschat door NEA, exclusief invoer van water en uitvoer van aardgas per pijp)

In de agrologistieke sector is wegtransport dominant: 52% verloopt over de weg, tegenover 22% voor alle goederen. Datzelfde geldt voor de aanvoer, waar de verhouding 28% tegenover 18% is. Van de versproducten wordt 75% van de Nederlandse aan- en afvoer over de weg vervoerd. Één op de drie vrachtwagens vervoert agrofoodproducten. Het aandeel van de binnenvaart is 8%. De rol van het spoor is voor binnenlands vervoer nihil (Nederland Distributieland, 1997). Voor het internationale transport kan de trein een grotere rol gaan spelen; daarvoor is samenwerking tussen de nationale spoorwegmaatschappijen wel een voorwaarde (NDL).

totale aan- en afvoer van agrofood in Nederland (1995)

	alle goederen (x miljoen ton)	agro food (x miljoen ton)	versproducten binnen agrofood (x miljoen ton = % van totale agrofood)
aanvoer	384	65	7,2 (11%)
• invoer	228	49	5,2 (11%)
• entrepotopslag	73	4	0,5 (13%)
• doorvoer	86	12	1,5 (13%)
afvoer	328	50	12,4 (25%)
• uitvoer	191	35	10,3 (29%)
• entrepotuitvoer	53	3	0,6 (20%)
• doorvoer	84	12	1,5 (13%)

bron: CBS, 1995

MOGELIJKE ONTWIKKELINGEN. Snel en zeker leveren is cruciaal. Voor de verladers is fysieke bereikbaarheid van locaties een knelpunt, evenals de fileproblematiek in binnen- en buitenland. Knelpunten betreffen de laatste schakel in de logistieke keten (de finale distributie naar winkelketens) en gebrek aan infrastructuur (m.n. wegen in Zuid-Holland), congestie bij veilingen en onvoldoende spoorverbinding van de Randstad met het achterland. Ook in reactie op de kwetsbaarheid van sommige internationale routes (zoals brandgevaarlijke tunnels) worden multimodale transportsystemen, waarbij de treinen een belangrijke rol spelen, in de toekomst belangrijker. Door de toenemende behoefte aan snel leveren wordt de uitvoering van wet- en regelgeving een belangrijke factor: de '24-uurs economie' stelt steeds hogere eisen aan de snelheid van keuring en de onderlinge samenwerking tussen keuringsdiensten en logistieke bedrijven.

De agrologistieke sector wordt geconfronteerd met veranderende transportstromen binnen Europa, door opkomende consumentenmarkten, verplaatsing van grondstoffenmarkten en andere invoerhavens in Europa en 'local production for local market'. De concurrentie wordt groter en de logistieke sector zal een duidelijke meerwaarde moeten leveren. Logistieke concepten in de vorm van distributiecentra (Fresh Centers) zijn sterk in ontwikkeling waarbij leveranciers en logistieke bedrijven hun krachten bundelen. Slimme multimodale transportsystemen zijn in ontwikkeling. Innovatieve samenwerking binnen de logistieke sector, gericht op creatieve benutting van capaciteit en inspeland op de behoeften

van de detailhandel, zal veel aandacht vergen. De huidige verworvenheden én de potenties van ICT bieden veel mogelijkheden voor efficiënte samenwerking tussen betrokken partijen.

Ook voor agrologistiek geldt dat 'logistiek' belangrijker is dan 'agro'. Logistieke concepten voor agroproducten zijn eveneens bruikbaar voor producten die anders van aard zijn maar dezelfde eisen stellen ten aanzien van vervoer en distributie. Zo is snelle levering niet alleen relevant voor agrarische versproducten maar ook voor reserve-onderdelen van apparatuur. Vervaging van de branchegrenzen biedt kansen voor het gezamenlijk ontwikkelen van concepten en het koppelen van activiteiten.

Regelgeving kan soms transport-behoeften genereren. Het verbieden van thuispellen van garnalen heeft onbedoeld geleid tot heen-transport van ongepelde garnalen naar het buitenland en terug-transport van gepelde garnalen.

3 vestigingsvoorwaarden

Vestigingsvoorwaarden worden altijd vergelijkenderwijs beoordeeld. Concurrentieverschillen tussen landen zijn gering (Concurrentietoets Economische Zaken) en goede posities kunnen (op papier) snel veranderen in minder goede. Het bieden van goede vestigingsvoorwaarden is geen garantie voor daadwerkelijke vestiging van bedrijven. Slechte vestigingsvoorwaarden zijn echter wel een garantie voor het wegblijven of vertrekken van bedrijven. Er zijn 'harde' vestigingsvoorwaarden waaraan in elk geval voldaan moet worden: stabiel sociaal klimaat, kwaliteit van het aanbod op de arbeidsmarkt, fysieke ruimte, bereikbaarheid e.d. Onder invloed van de EU wordt op steeds meer plaatsen in Europa aan deze voorwaarden voldaan zodat de 'minder harde' voorwaarden zoals de kwaliteit van de werk- en woonomgeving relatief belangrijk en soms doorslaggevend kunnen worden.

De relatie tussen vestigingsvoorwaarden en bedrijven is complex. Er zijn veel verschillende vestigingsvoorwaarden én die voor de verschillende bedrijfsonderdelen lopen uiteen. In de netwerkeconomie worden concurrentievoordelen niet langer beoordeeld op hun betekenis voor de onderneming als geheel maar voor ónderdelen daarvan. Hoofdkantoren, productie-eenheden, distributiecentra en research-afdelingen van één onderneming positioneren zich - ook dankzij de ICT - onafhankelijker van elkaar in Europa.

de rol van perceptie en traditie

De keuze van vestigingsplaatsen is ook afhankelijk van de perceptie van vestigingsvoorwaarden, welke niet in overeenstemming hoeft te zijn met de werkelijke situatie. Ondernemers zijn niet altijd volledig geïnformeerd bij het maken van keuzen (Meester, 1999) maar reageren op de beelden die ze hebben.

Ook traditie speelt een grote rol bij afwegingen die ondernemingen maken ten aanzien van vestiging en verplaatsing. Ondernemers zijn vaak persoonlijk gebonden aan de plek, het land en de cultuur. In geval van internationalisering van raden van bestuur of bedrijfsonderdelen wordt de rol van traditie minder sterk en gaan meer 'rationele' overwegingen een rol spelen

De relatie tussen vestigingsvoorwaarden en daadwerkelijke vestiging omvat veel onzekerheden die de sturingsmogelijkheden vanuit de overheid sterk beperken. Die onzekerheid c.q. de mate van stuurbaarheid verschilt echter per bedrijf(sonderdeel). Bij de grotere bedrijven zijn wendbare bedrijfsonderdelen (hoofdkantoren) en minder wendbare onderdelen (productie-eenheden) te onderkennen. De wendbaarheid hangt samen met de mate van (des)investering bij verplaatsing. Bij de wendbare bedrijfsonderdelen kunnen (relatieve) veranderingen in vestigingsvoorwaarden sneller tot reactie leiden: krimp, vertrek, groei of vestiging. Daarmee ontstaat de situatie dat de aanwezigheid van bedrijfsonderdelen die een hogere toegevoegde waarde hebben (hoofdkantoor), onzekerder is dan de aanwezigheid van bedrijfsonderdelen met een lagere toegevoegde waarde (productie-eenheden). De keuze voor Nederland Regieland is een keuze voor een onzekere, maar hoge toegevoegde waarde.

3.1 overzicht van vestigingsvoorwaarden

Alle economische vestigingsvoorwaarden zijn per definitie relevant voor de agribusines. Zeer algemene factoren die de bedrijvigheid beïnvloeden, zijn - behalve het politieke klimaat - de arbeidsmarkt, het algemene opleidingsniveau en wet- en regelgeving. Van deze algemene, maar ook van de meer specifieke factoren wordt hieronder een globaal overzicht gegeven.

algemene vestigingsvoorwaarden

- *beschikbaarheid van industrieterreinen en andere vestigingsplekken*

De aanwezigheid van fysieke vestigingsmogelijkheden (bereikbaarheid, parkeermogelijkheden) is een conditio sine qua non. Het aanbod aan industrieterrein en andere vestigingsplekken kan lokaal soms beperkend zijn, maar is dat op regionale schaal vaak minder of geheel niet.

- *beschikbaarheid van competent personeel*

In algemene zin heeft Nederland een hoog opleidingsniveau. De arbeidsmarkt vertoont krapte, die de groei en nieuwvestiging van bedrijven kan remmen. Dat probleem speelt overigens niet alleen in de agribusiness. Wel hebben sommige onderdelen van de agribusiness (bijvoorbeeld de roodvleessector) een negatief imago dat concurrentie op de arbeidsmarkt extra moeilijk maakt. Er zijn onvoldoende geschoolde en gemotiveerde arbeidskrachten beschikbaar (Sociaal Cultureel Planbureau, 1998). Mede gelet op de demografische en sociaal-culturele veranderingen is het daarom belangrijk te blijven investeren in onderwijs en scholing. Dat is ook de boodschap van het nationaal actieprogramma "Een leven lang leren" (OCW, 1998), waarbij ook een grote verantwoordelijkheid hiervoor bij werkgevers en werknemers wordt gelegd. Toch dreigt het gevaar van onderinvestering in scholing en naarmate relaties tussen werkgevers en werknemers minder duurzaam (flexibeler) worden, wordt het voor beide partijen steeds minder aantrekkelijk om in die wederzijdse relatie, zoals bijvoorbeeld in de vorm van scholing, te investeren

- *loonkosten en eisen ten aanzien van milieu en arbeidsomstandigheden*

Deze factoren lijken geen negatieve invloed uit te oefenen op het vestigingsklimaat voor de agribusiness. Bedrijven verplaatsen zich niet op grond van milieueisen (Veen, et.al. 2000) en stabiele arbeidsverhoudingen zijn veel belangrijker dan loonkosten.

- *sociale leefomgeving*

Voor multinationals is een adequate sociale leefomgeving belangrijk om met name het midden- en hoger kader een aantrekkelijke leef- en werkomgeving te bieden. Voor werkende partners en schoolgaande kinderen moeten faciliteiten bestaan, bijvoorbeeld in de vorm van een internationale school. Op lokaal niveau varieert de beschikbaarheid van deze voorzieningen sterk.

- *ondernemersklimaat*

Ondernemingen moeten zich thuis voelen in Nederland. Belangrijke aspecten van het ondernemersklimaat zijn in dit verband de waardering die bedrijven ondervinden (van maatschappij en overheid) en de mate waarin bedrijven vanuit het beleid intensief betrokken worden bij meningsvorming en besluitvorming (samenwerkingsprojecten, partnership-attitude). Deze factor is van psychologisch belang.

- *bereikbaarheid en mobiliteit*

Deze problematiek is niet specifiek voor de agribusiness. Binnen de agrologistiek zijn concepten (Fresh Centers, project Effort) waarbij leveranciers en logistieke bedrijven hun krachten bundelen, sterk in ontwikkeling. Deze ontwikkeling vraagt om ruimtelijke inpassing in het Structuurschema Groene Ruimte, als uitwerking van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.

- *ICT-infrastructuur*

Belangrijke productiefactor is de informatie- en communicatietechnologie, zowel de aanwezigheid van hardware-voorzieningen als van expertise. Voor multinationals is interne bedrijfscommunicatie afhankelijk van ICT, evenals de communicatie met toeleveranciers en met afnemers/consumenten. ICT is voor de handel wezenlijk. Nederland (Amsterdam) neemt samen met Engeland (Londen) qua hardware (backbone) de eerste plaats in Europa, maar op andere plaatsen wordt hard gewerkt om die positie over te nemen. Om te voorkomen dat de wet van de remmende voorsprong gaat gelden, is blijvende ontwikkeling op dit punt cruciaal.

- *kritische thuismarkt*

Een kritische consumentenmarkt is belangrijk om - ondanks grote verschillen in consumentenmarkten - nieuwe producten uit te proberen. De Nederlander is echter weinig kwaliteitsbewust als het gaat om specialiteiten in de voedingsfeer. Hogere prijzen voor bijzondere producten worden niet snel betaald.

- *internationaal imago van Nederland*

De internationale beeldvorming is belangrijk voor de consumentenmarkt en bepaalt de aantrekkelijkheid van Nederland als producent (zowel voor wat betreft bron van grondstoffen als land van herkomst en/of productie). Nederland staat goed bekend, wél roepen de technologische benadering van de landbouw en de omgang met het milieu in het buitenland vragen op.

specifieke vestigingsvoorwaarden

Een aantal vestigingsvoorwaarden zijn door actuele ontwikkelingen of hun aard van specifieke belang voor de agribusiness. Het betreft:

- *primaire productie*

De omvangrijke primaire landbouwproductie levert voor een aantal sectoren grondstoffen met beperkte transportkosten en van goede kwaliteit. De aanwezigheid van grondstoffen is aanleiding geweest tot de ontwikkeling van agribusiness (verwerking en handel). Deze relatie wordt in paragraaf 3.2 nader uitgewerkt.

- *innovatie en clustervorming*

De aanwezigheid van onderzoekcentra, goed opgeleide onderzoekers, een goed kennisnetwerk en kennismanagement en onderzoeksklimaat zijn wezenlijke factoren, evenals het daarmee samenhangende verschijnsel van clustervorming. Nederland heeft een goed bekend staande onderzoeksinfrastructuur, maar het onderzoeksklimaat is door onzekerheid over maatschappelijke acceptatie van ontwikkelingen niet transparant (discussies over biotechnologie!). Het belang van de clustervorming (*food-valley* e.a.) begint nog maar net door te dringen. Deze vestigingsfactor wordt in paragraaf 3.3 nader uitgewerkt.

- *fiscaal klimaat*

Het belastingklimaat in Nederland steekt niet ongunstig af bij andere Europese landen. De belastingconcurrentie tussen lidstaten van de EU staat momenteel sterk in de aandacht. Het fiscaal klimaat kan in de nabije toekomst in ongunstige zin gaan veranderen. Deze relatie wordt in paragraaf 3.4 nader uitgewerkt.

- *lokale overheid*

Provincie en gemeente spelen een belangrijke rol bij het werven, opvangen en begeleiden van bedrijven. Zij kunnen de lokale sterke punten exploiteren, hetgeen in de praktijk van plaats tot plaats blijkt te variëren. Dit punt wordt in par. 3.5 nader uitgewerkt.

- *kwaliteit leef- en werkomgeving*

Kennis is een cruciale productiefactor. Kennis zit in mensen, die aan Nederland gebonden kunnen worden door een goed werk- en woonklimaat. Deze relatie wordt in par. 3.6 nader belicht.

het totaal aan vestigingsvoorwaarden is gunstig

De beoordeling van de Nederlandse economie in international perspectief laat zien dat de algemene vestigingsvoorwaarden goed zijn. Volgens het Britse onderzoeksbureau Economist Intelligence Unit zal Nederland de komende vijf jaar de beste plek ter wereld zijn om zaken (non-agro en agro) te doen. De afgelopen vijf jaar was dat Hong Kong. In de zakelijke omgeving ontbreken duidelijke zwakke plekken: het politiek systeem is stabiel en efficiënt, de arbeidsmarkt is flexibel, de financiële sector efficiënt en het macro-economisch klimaat uitstekend (The Economist, mei 2000). Ook in de afgelopen jaren is Nederland een goed vestigingsland gebleven voor bedrijven uit de Verenigde Staten en Japan (zie onderstaande tabel).

marktaandeelen van verschillende landen voor de vestiging van Amerikaanse en Japanse bedrijven (periode 1981-1995)

	Europees hoofdkantoor		Europees distributiecentrum		productiebedrijven		totaal	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
België	199	25	26	15	53	11	278	19
Duitsland	132	16	32	18	108	22	272	18
Frankrijk	108	13	20	11	192	38	320	22
Luxemburg	4	0	2	1	18	4	24	2
Nederland	283	35	94	54	110	22	487	33
Oostenrijk	6	1	0	0	17	3	23	2
Zwitserland	69	9	0	0	3	1	72	5
Totaal	801	100	174	100	501	100	1.476	100

bron: Atzema en Wever, 1999

De Commissie Buitenlandse Investeringen Nederland (CBIN) van het ministerie van Economische Zaken faciliteert directe investeringen van buitenlandse bedrijven in Nederland. Het Jaarverslag 1999 geeft aan bij hoeveel projecten het CBIN in 1998 en 1999 betrokken was. Een overzicht van de projecten, verdeeld over de sectoren, wordt in de volgende tabel gegeven.

buitenlandse investeringen in Nederlandse bedrijfssectoren in 1998 + 1999

bedrijfssector	aantal projecten	investeringen in miljoen NLG	aantal arbeidsplaatsen
Kleding, textiel	4	7	58
Voeding, dranken	7	378	390
Consumenten elektronica	5	15	87
Automobiel	7	95	213
Chemicaliën, oliën	7	472	251
Elektronische componenten	10	72	533
Werktuigen, apparaten	5	10	42
Telecommunicatie	9	125	1045
Hardware	42	310	2396
Software	20	193	1587
ICT-diensten	8	144	1050
Biotechnologie	4	12	185
Medische technologie	9	25	152
Pharmaceuticals	2	116	82
Diensten	17	149	1089
Logistiek	8	49	120
Overig	29	263	982

bron: CBIN, Ministerie van Economische Zaken

Hoewel deze cijfers niet alomvattend zijn (het CBIN is niet overal bij betrokken) dekken zij toch wel het grootste deel van de lading. Agribusiness wordt hier - niet meer - als aparte sector onderscheiden. Opvallend is het grote aantal buitenlandse investeerders in de ICT-sector. De meeste bedrijven vestigen zich - ondanks de relatieve schaarste aan arbeidskrachten en bedrijfsterreinen en -ruimte daar - in de "corridor" die zich uitstrekt vanuit Noord-Holland, Zuid-Holland via Noord-Brabant tot in Limburg. Rond 80% van de projecten en arbeidsplaatsen en meer dan de helft van de investeringen komt in deze zone terecht. Opvallend daarbinnen is de blijvende aantrekkingskracht van Amsterdam op ICT-bedrijven. De concentratie van know-how, andere bedrijven en een hoog-kwalitatieve breedbandstructuur werken als een magneet.

redenen voor vestiging in Nederland zijn niet onveranderlijk

Activiteiten komen en gaan. Daarmee verandert de samenstelling van de economie. Elke tijd heeft zijn eigen leidende activiteiten, zoals nu die op het gebied van communicatie en informatie. Pas na de Tweede Wereldoorlog en de financiële hulp bij de wederopbouw vanuit het Marshall-plan heeft de Nederlandse industrie zich ontwikkeld. Traditioneel was het land gericht op de (internationale) handel en de landbouw. In vergelijking met andere Europese landen is Nederland een industriële nabloeier. Nederland was mentaal nog niet toe aan industrialisatie (Atzema en Wever, 1999). Er was sprake van institutionele verstarring en de bestaande structuren - sterk gericht op de traditionele activiteiten - belemmerden een frisse kijk op nieuwe mogelijkheden. Toch liggen de grondstoffen die de landbouw voortbracht vaak aan de wieg van een aantal huidige multinationals. Echter, de rol van een aantal ondernemers, entrepreneurs, is daarbij waarschijnlijk van méér doorslaggevend belang geweest. Organon, het farmaceutische bedrijf, werd in 1923 opgericht als nevenactiviteit van de varkensslachterij en vleesverwerking van Zwanenburg in Oss. Twee van de belangrijkste boterhandelaren in Europa richtten zich in 1871 op de productie van margarine. Beide bedrijven deden aan productdiversificatie door o.a. zeep te gaan produceren en in 1928 fuseren zij tot de Margarine Unie; later volgt uitbreiding met het Britse Lever Brothers en ontstaat Unilever. De import van plantaardige oliën en vetten is de reden voor een verhuizing naar Rotterdam. Dat illustreert dat de geografische ligging van Nederland en de daardoor ontstane handelsstromen - in samenhang met de handelsgeest van Nederland - de tweede basis voor vestiging vormen: veel multinationale industrieën gingen vervoerde basisproducten bewerken. De industrieën reageerden op aangeboden en 'langskomende' grondstoffen. Deze vroegere vestigingsvoorwaarden (landbouwproductie en geografische ligging) hebben een deel van hun kracht verloren nu de markt van aanbodgestuurd naar vraaggestuurd beweegt en geografisch meerdere zwaartepunten in de consumentenmarkt zullen ontstaan met de uitbreiding en economische ontwikkeling van de EU. De toekomstige groei-markten bevinden zich niet in Nederland en West-Europa Niet langer is het aanbod van grondstoffen bepalend, maar de behoefte aan producten: die behoefte stuurt het aanbod. De vraag brengt stofstromen in beweging. Dat betekent dat de toekomstige ontwikkeling in principe los kan komen te staan van de vestigingsvoorwaarden die hebben geleid tot de huidige situatie.

oriëntatie op nieuwe vestigingsvoorwaarden

De geografische ligging maakt Nederland voor distributiecentra tot een interessante vestigingsplaats. Distributiecentra zijn functioneel voor bedrijven die nieuwe, ver weggelegen markten opgaan. Indien de markt echter zo aantrekkelijk is dat de productie dichterbij de markt wordt gebracht, ligt positionering van distributiecentra dichterbij de productie of de consument voor de hand en valt het geografisch voordeel van Nederland aan zee weg (Atzema en Weever, 1999).

Ondanks het verdwijnen van de oorspronkelijke redenen voor vestiging, kunnen de activiteiten aanwezig blijven door grote pad-afhankelijkheid van economische ontwikkelingen: een eenmaal ingeslagen ontwikkeling houdt zichzelf dan in stand doordat kennis, ervaring, netwerk en imago een goede voedingsbodem zijn voor de verdere ontwikkeling. In de plaats van de oude ontstaan gaandeweg nieuwe concurrentievoordelen. Voor de langere termijn en voor nieuwvestiging moeten die tijdig (h)erkend en gekoesterd worden.

3.2 binding met de primaire productie

In hoeverre zijn de agribusiness en de grondstoffenmarkt in Nederland met elkaar verbonden? En welk effect hebben veranderingen in de primaire productie en de agribusiness op elkaar?

relatie tussen voedselverwerkende industrie en primaire productie

Slachterijen, vleeswarenindustrie, zuivelindustrie en suikerindustrie halen hun grondstoffen bijna geheel uit Nederland. De groente- en fruitverwerkende industrie voor driekwart en de overige industrieën voor 2 tot 17%. Slachterijen en vleeswarenindustrie betrekken (in geld uitgedrukt) meer grondstoffen uit Nederland dan de zuivel- en melkproductenindustrie. Elk van deze industrieën is van minstens tien maal grotere betekenis voor de primaire productie dan de overige industrietakken (zie tabel). De slachterijen, vleeswarenindustrie, zuivelindustrie zijn het sterkst verbonden met de primaire productie, evenals de suikerbieten- en eiverwerkende industrie.

binding van verwerkende industrie aan primaire productie in Nederland (1997)

sector (met de totale toegevoegde waarde van de sector in 1996 in miljoenen gulden)	grondstoffen totaal (in mln. NLG)	grondstoffen uit Nederland (in mln NLG)	grondstoffen uit Nederland (in %)
Suikerindustrie (-)	748	748	100%
Zuivel- en melkproductenindustrie (1.675)	7.544	+7.544	+100%
Slachterijen en vleeswarenindustrie (2.043)	10.027	9.215	92%
Groente- en fruitverwerkende industrie (1.064)	914	694	76%
Drankenindustrie (3.399)	128	22	17%
Bloemverwerkende industrie (-)	113	14	13%
Veevoederindustrie (1.168)	618	62	10%
Margarine- zetmeel- en overige voedingsmiddelenind. (-)	4.433	333	8%
Graanverwerkende industrie (-)	1.441	61	4%
Visbewerkingsinrichtingen (>200)	530	>11	2%
Cacao-, chocolade- en suikerwerkindustrie (957)	111	2	1%

bron: data LEI, M.G.J.A. van Leeuwen (pers. comm.) en LEI-DLO, 2000. De toegevoegde waarde geeft de macro-economische betekenis van de betreffende sector weer. (-): ontbrekende waarde

De verwerkende industrie betreft in toenemende mate agrarische grondstoffen en halfabrikaten uit het buitenland. De verwerkende industrie is in belangrijke mate afhankelijk van de import (LEI, 2000). In 1997 exporteerde de totale agribusiness (op basis van binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen) voor 57,9 miljard gulden aan producten; dit is bijna een vijfde deel van de nationale goederenexport. De op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agribusiness had een aandeel van bijna 13% in deze nationale exportwaarde. Het gaat hier overigens wel om een bruto bijdrage. Enerzijds heeft deze sector namelijk importen nodig om de finale afzet (export en consumptie) te kunnen realiseren. Anderzijds hebben bedrijfstakken in het toeleverende onderdeel van de productiekolom eveneens goederen moeten importeren om hun afzet mogelijk te maken. In de periode 1990-1997 steeg de exportwaarde van de agribusiness met 21% en werd bijna 23% meer aan importen uitgegeven (LEI, 1999).

binding werkgelegenheid in agribusiness aan binnenlandse primaire productie

Voor de op buitenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde voedingsmiddelenindustrie levert veel arbeidsplaatsen op. De werkgelegenheid in deze sector bedroeg in de onderzochte periode (1990-1997) ongeveer 75.000 arbeidsjaren, terwijl de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde voedingsmiddelenindustrie gemiddeld 62.000 arbeidsjaren opleverde. De werkgelegenheid in de verwerkende industrie is derhalve voor minder dan de helft gebaseerd op binnenlandse agrarische primaire productie. Die producten worden voor het grootste deel in het binnenland afgezet. Met andere woorden, de grondstoffen uit Nederland worden grotendeels voor de binnenlandse markt aangewend en grondstoffen uit het buitenland worden grotendeels voor de export benut. Deels zijn dit grondstoffen die niet in Nederland worden geproduceerd (vetten, cacao, citrusvruchten, tabak)

belang van Nederlandse grondstoffen voor agribusiness neemt verder af

Het effect van een verschuiving van grondstoffenmarkten zal voor elke sector anders zijn. Voor een aantal industrieën blijkt dat de afstand tot de grondstoffenmarkt geen beletsel is om in zich in Nederland te ontwikkelen: de margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenindustrie, de veevoederindustrie, de graanverwerkende industrie, de drankenindustrie, de bloemverwerkende industrie, de visbewerkingsinrichtingen, de cacao-, chocolade- en suikerwerkindustrie en de tabaksverwerkende industrie. Deze industrieën betrekken hun grondstoffen al wereldwijd waardoor - grosso modo - geografische verplaatsing van grondstoffenmarkten niet direct tot effecten behoeven te leiden. Bij bijna alle takken van de voedingsmiddelenindustrie die al grotendeels afhankelijk zijn van buitenlandse grondstoffen, is - bij een toenemend grondstofgebruik - het belang van lokale grondstoffen in de laatste zeven tot acht jaar verder afgenomen (de bloemverwerkende industrie, de graan- en de drankenindustrie, de visbewerkingsinrichtingen, de margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenindustrie).

afnemende afhankelijkheid van in Nederland geproduceerde grondstoffen

sector	aandeel Nederlandse grondstoffen in voedingsmiddelenindustrie (in %)				
	1990	1993	1995	1996	1997
Slachterijen en vleeswarenindustrie	96,3	93,3	92,7	92,9	91,9
Zuivel- en melkproductenindustrie	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Visbewerkingsinrichtingen	6,3	2,1	6,9	31,0	1,9
Groente- en fruitverwerkende industrie	76,0	70,4	81,7	73,5	75,9
Graanverwerkende industrie	12,5	13,5	6,1	5,5	4,2
Veevoederindustrie	8,5	8,5	8,5	10,0	10,0
Suikerindustrie	99,2	100,0	100,0	100,0	100,0
Bloemverwerkende industrie	27,3	24,4	16,2	13,5	12,5
Cacao-, chocolade- en suikerwerkindustrie	2,9	2,6	2,3	2,0	1,4
Margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenind.	19,2	14,9	10,4	8,0	7,5
Drankenindustrie	35,3	27,0	21,3	21,4	17,2

gearceerd: sectoren waarvan belang van binnenlandse grondstoffen afneemt
(data LEI, M.G.J.A. van Leeuwen, pers. comm)

Voor de vlees- en zuivelindustrie is de situatie anders. Daar is de afhankelijkheid van lokale grondstoffen groot. De veehouderij in Nederland staat onder druk en dit kan leiden tot inkrimping. De nabijheid van de grondstofproductie is voor slachterijen, vleeswarenindustrie, zuivel- en melkproductenindustrie belangrijk. Vermindering van de primaire productie zal leiden tot verplaatsing van deze onderdelen van de agribusiness, vooral als er tegelijk een verschuiving van consumentenmarkten optreedt. Transport van levende dieren zal worden teruggedrongen, zodat import steeds minder een alternatief is en verlaging van de productie in Nederland dus directe effecten heeft voor een deel van de vleessector. Ook voor melk en eieren kan dit zich voordoen, zij het dat de kans op een vermindering van de grondstoffenproductie in Nederland voor de zuivelindustrie geringer is dan in de vleessector.

Bij het wegvallen van de lokale grondstoffenaanvoer zal voor de korte en middellange termijn aanvoer van elders plaatsvinden. Op langere termijn echter, wanneer herinvesteringen aan de

orde zijn, zullen de productie-eenheden zich verplaatsen naar de (nieuwe) grondstoffenmarkten. De mate waarin dit zal gebeuren hangt af van de plaats van de consumentenmarkten én de overwegingen om daar dichtbij te zitten (transportkosten, noodzaak tot combinatie met andere grondstoffen, image van het productiegebied). Andere bedrijfsonderdelen dan de productie-eenheden (hoofdkantoor annex besliscentra, research) zouden in Nederland kunnen blijven indien andere vestigingsfactoren (zoals die ook gelden voor niet-agro-bedrijven) gunstig zijn.

mondialisering en 'local for local'

Binnen de primaire productie bestaat een spanning tussen de tendens tot mondialisering en de tendens naar 'local for local': het geografisch zo dicht mogelijk bij elkaar houden van productie en consumptie. Tussen beide trends zal een dynamisch evenwicht bereikt worden, dat sterk bepaald wordt door toekomstige structurele ontwikkelingen die overigens hun oorzaken kunnen vinden in 'incidenten' die de zwakten van het huidige systeem blootleggen. Zo hebben de BSE- en MKZ-crisis geleid tot maatschappelijke vraagtekens bij de mate van transport van dieren en dierproducten. Ook incidenten ten aanzien van voedselveiligheid kunnen de behoefte aan 'local for local' sterk doen stijgen. De afstand tussen productie en consumptie wordt ook bepaald door de kans op het (incidenteel) sluiten van grenzen als gevolg van bijvoorbeeld BSE en MKZ.

streekproducten

Voor de op regionale producten gebaseerde verwerkende industrie, is de productie in Nederland per definitie een vestigingsvoorwaarde. Sinds april '99 bestaat de stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN). Het is een onafhankelijke keurmerkorganisatie die zich inzet voor ondersteuning van regionale initiatieven op het gebied van streekeigen productie. Zij beheert en promoot het keurmerk 'erkend streekproduct' dat in 1999 is ingesteld. Regioproducten met dit keurmerk moeten aan een aantal criteria voldoen. Er dient een duidelijk omschreven productiegebied te zijn waaruit de grondstoffen afkomstig zijn en waar ook de verwerking plaatsvindt. Producten en grondstoffen dienen op een verantwoorde, duurzame wijze geproduceerd te worden. Voorbeelden zijn Limburgs Land (Limburgs Land pilsner), Waddenproducten (Waddenecokaas, Waddenduindoornproducten, Waddenbier, Waddenkruidenthee, Waddenduindoornbavarois, Waddenbodyscrub), Zeeuwse Vlegel (Zeeuwse Vlegelbrood, Zeeuwse Vlegelmeel) en Groene Hart (Groene Hart WildeWeide kaas, Groene Hart hoogstamfruit, Groene Hart honing). Volgens een onderzoek van de LUW zijn er ca. 75 potentiële streekproducten.

De kracht van het predicaat 'erkend streekproduct' wordt voor een belangrijk deel bepaald door het imago van een streek. Wat dat betreft is er dus een duidelijke relatie met de vestigingsfactor kwaliteit van de woon- en leefomgeving. De regio-identiteit is belangrijk en medebepalend voor het welslagen. Een regio moet een positieve uitstraling hebben, herkenbaar en afgebakend zijn.

In 1997 was landelijk de omvang van de totale verkoop-af-boerderij ca. 500 miljoen gulden. Bij een geschat percentage van 30% betekent dit een toegevoegde waarde van ca. 150 miljoen gulden. "Een gestage, doorgaande groei van 4% per jaar" werd verwacht, zodat de toegevoegde waarde over 10 jaar toegenomen zou zijn tot 225 miljoen gulden per jaar (Van der Ploeg e.a., 1997). Niet alle verkoop-af-boerderij betreft "streekproducten". De omvang van de markt voor regionale producten is relatief nog beperkt, maar naar verwachting wel groeiende. Recent cijfermateriaal dat de ontwikkelingen in kaart kan brengen ontbreekt echter. De SPN, waarin 7 regionale licentiehouders samenwerken, bestaat nog niet zo lang; medio 2001 is het productregister gereed. Er zijn geen landelijke gegevens beschikbaar maar uit een onderzoek dat op de Wadden is uitgevoerd (Roep, 2000) blijkt dat het belang van streekgebonden productie voor een Nederlandse regio als de Wadden groter is dan verwacht. In 1998 waren 48 agrarische bedrijven en 25 verwerkers bij de Waddenproducten aangesloten. Er werd een assortiment van 135 producten aangeboden, met een totale omzet van bijna 4 miljoen gulden. De extra netto toegevoegde waarde is berekend op 2,1 miljoen gulden, goed voor 49 extra arbeidsplaatsen waarvan ongeveer 26 in de primaire landbouw. De groei van deze sector, en daarmee de bindingskracht voor de agribusiness, is - op macro niveau bezien - beperkt. Voor de lokale plattelands economie kan zij echter betekenisvol zijn.

biologische producten

In de nichemarkt van biologische producten is het aantal verwerkende bedrijven beperkt; de aard van de verwerking blijft veelal beperkt tot een lichte bewerking van de grondstoffen. Voor uitbreiding van deze activiteiten is het nodig dat het volume toeneemt. De kleinschaligheid van deze sector is een belemmering en de groei van het aantal biologische verwerkende bedrijven wordt geremd door de vraag of er een - blijvende en voldoende gedifferentieerde - markt is voor biologische producten. Ook de handel en de distributie wordt gekenmerkt door kleinschaligheid en versnippering. Naar verwachting zal de markt voor biologische producten echter groeien. Niettemin zal de biologische landbouw de agribusiness echter maar in beperkte mate binden omdat voor biologische grondstoffen dezelfde overwegingen gelden ten aanzien van import van elders als voor andere grondstoffen. Meer binding zou wel kunnen ontstaan indien aan de in Nederland geproduceerde producten een hogere waarde wordt toegekend en de gegarandeerde herkomst daarmee een belangrijke(re) rol speelt.

veehouderij als verwerker van afvalstoffen

De primaire productie fungeert niet alleen als grondstofleverancier maar ook als verwerker van reststoffen, in de veehouderij van bietenpulp, citruspulp, bierbostel, voedsel met verlopen datum e.d. Vermindering van intensieve veehouderij en melkveehouderij leidt tot verlies van deze functie, die voor de verwerkende industrie van belang is.

belang van primaire productie voor distributie en toeleverende bedrijven

Voor de distributie en toeleverende bedrijven is het belang van het aandeel Nederlandse grondstoffen in het totale grondstoffengebruik groter is dan voor de verwerkende industrie. De werkgelegenheid in deze bedrijven die verbonden is met de Nederlandse agrarische grondstoffen, bedroeg in 1997 194.000 arbeidsjaren (64% van de totale werkgelegenheid in deze bedrijven). Voor de buitenlandse grondstoffen is dit 107.000 arbeidsjaren (36% van het totaal; data op basis LEI-DLO, 1999). Vermindering van grondstoffenproductie in Nederland zal met name doorwerken in de toelevering van veevoeder en de distributie van grondstoffen ten behoeve van de primaire productie. Voor de onderdelen die vooral verbonden zijn met de verwerkende industrie (distributie van producten, aanvoer van buitenlandse grondstoffen, toelevering aan de verwerkende industrie) geldt dit niet. Het netto resultaat zal echter zijn dat bij afnemende primaire productie in Nederland ook toelevering en handel zullen afnemen.

de bindende werking van de coöperatieve structuur

De binding tussen primaire productie en agribusiness komt niet alleen tot uiting via fysieke productstromen maar ook via het instituut 'coöperatie' waarbij de ondernemers uit de primaire landbouw de leden vormen van coöperaties van verwerkende industrieën. Zij zijn daarmee eigenaar van de coöperatie en zullen op zijn minst het besliscentrum - het hoofdkantoor - van de coöperatie dichtbij willen houden. Wel kunnen en zullen Nederlandse coöperaties bedrijfszonderdelen onderbrengen in andere landen. Internationaliseren vindt ook plaats door internationale samenwerking tussen coöperaties waarbij coöperaties met leden uit verschillende landen ontstaan, zodat ook op deze wijze landsgrenzen minder betekenis krijgen voor deze bedrijven.

agribusiness als stimulans voor primaire productie?

In sommige sectoren is de agribusiness afhankelijk van de aanwezigheid van primaire productie in Nederland (vleesverwerking, zuivel, eieren) voor wat betreft de daadwerkelijke productie (de fabrieken). Maar voor bijvoorbeeld hoofdkantoren van concerns is die aanwezigheid geen voorwaarde. De primaire productie is op zijn beurt ook afhankelijk van de aanwezigheid van verwerkende industrie en logistieke bedrijven. Tussen primaire productie en agribusiness is een sterke wisselwerking die per sector van intensiteit en karakter verschilt.

De complexe relatie tussen primaire productie en agribusiness roept de vraag op of stimulering van de agribusiness ook bijdraagt aan handhaving van primaire productie in Nederland die, behalve voedselproductie, ook andere maatschappelijke functies vervult. Dit geldt met name voor de grondgebonden landbouw. Zo wordt de aardappelzetmeelsector gestimuleerd via EU-subsidies waardoor de aardappelproducenten een hogere prijs ontvangen. Hier vindt via de industrie een ondersteuning van primaire producenten plaats. Hetzelfde geldt voor steun aan de

zuivelsector en de teelt van suikerbieten via quotering. Het nieuw creëren van verwerkende industrie leidt echter niet zonder meer tot stimulering van primaire productie. Wel kan in voorkomende situaties het stimuleren van al aanwezige agribusiness leiden tot betere condities vóór en daarmee stimulering van primaire productie. Zo stimuleert bijvoorbeeld de aanwezigheid van handelscentra de boomkwekerijen in Noord-Limburg. Ook kan aanwezige agribusiness door middel van clustervorming met primaire productie in die sector innovatie stimuleren en zo de concurrentiekracht vergroten.

Al met al lijkt de problematiek van de grondgebonden landbouw - en de consequenties daarvan voor het landschap - niet op te lossen door het stimuleren van de agribusiness. Het meer direct inspelen op de kern van de problematiek, namelijk de vormgeving van het landschap en het beheer van het landelijk gebied, ligt meer voor de hand.

Nederland Kennisland: basis voor primaire productie?

De primaire productie in Nederland heeft geleid tot de opbouw van een indrukwekkende expertise. Soms wordt het handhaven van de primaire productie gemotiveerd vanuit deze bijdrage aan de expertiseontwikkeling. Oorzaak en gevolg mogen echter niet omgedraaid worden: de ontwikkeling en verkoop van kennis bestaat als afgeleide van en bij de gratie van de aanwezigheid van primaire productie. De relatie kan niet omgedraaid worden. De verdiensten uit kennisverkoop komen niet ten goede aan de primaire producenten en - ook al zou dat het geval zijn - dan nog zijn de verdiensten te gering om de primaire productie substantieel te steunen.

Dit impliceert dat in Nederland alleen verdere kennis ontwikkeld zal worden dan wel dat - zoals steeds meer gebeurt - het onderzoek zich richt op situaties met primaire productie in andere landen, voor die primaire productie die zich economisch zelfstandig kan handhaven,.

3.3 innovatie en clustervorming

Een goed innovatieklimaat is stimulerend voor aanwezige en aan te trekken bedrijven. Een dergelijk klimaat maakt verdere ontwikkeling van producten en productiewijzen mogelijk. Het innovatieklimaat wordt bepaald door de mate waarin stimulerende communicatie tussen relevante partijen plaatsvindt, research mogelijk is en netwerken aanwezig zijn om verkregen kennis te verspreiden en te benutten (de kennisinfrastructuur). Het bedrijfsleven en de overheid dragen daar elk met een specifieke rolverdeling aan bij. De verworvenheden van ICT zijn daarbij behulpzaam. In sommige sectoren (glastuinbouw, bollenteelt) is geografische concentratie van bedrijven een belangrijke factor om effectieve netwerken te creëren.

het belang van clustervorming

De meeste innovatie vindt plaats in sectorgrenzen doorsnijdende productienetwerken van complementaire bedrijven in de waardeketen. (Boekholt en Roelandt, 2000). In het clusterbeleid van het ministerie van Economische Zaken wordt daarop ingespeeld in samenhang met het mededingingsbeleid (Nootboom, 2000). Het innovatiebeleid heeft zich ontwikkeld in de richting van het stimuleren van innovatieve clustervorming (EZ, 1999). Clustervorming is belangrijk om hoogwaardige activiteiten te verankeren in Nederland: het versterkt de samenwerking tussen grote en MKB-bedrijven en draagt daardoor bij aan vergroting van de concurrentiekracht. Een cluster, vaak als synoniem van netwerk gebruikt, is strikt genomen een ruimtelijke concentratie van gerelateerde bedrijven terwijl een netwerk bestaat uit bedrijven die mogelijk, maar niet per se in elkaars nabijheid opereren (Visser, 2000). De fysieke aanwezigheid van andere ondernemingen die van belang zijn voor innovatie (de aanwezigheid van een cluster) kan feitelijk een vestigingsvoorwaarde zijn. Voorbeelden van clusters zijn modeartikelen in het 'Derde Italië', financiële diensten in Londen, de schoenenindustrie in Agra (India), medische instrumenten in Sialkot (Pakistan) en uiteraard ICT, internet en e-industrie in Silicon Valley, maar ook de tuinbouw in het Westland.

Vooraf het samenspel tussen kennisgeneratie, technologie- en kunde-ontwikkeling en innovatie biedt kansen op vernieuwing. Deze kennisdomeinen verschillen onderling op grond van hun

producten, leidende actoren en culturele omgeving. Ontplooiing van elk domein afzonderlijk en interactie met de andere domeinen is wezenlijk (Verkaik, 1997).

Om innovaties te realiseren is ook een gelijktijdige aanwezigheid van stimuli én van middelen bepalend. Problemen en bedreigingen zijn stimuli, maar ook kansen vormen een - vaak verwaarloosde - stimulans. In tijden van crisis, met problemen én kansen als stimulans, zijn de middelen juist vaak schaars. In betere tijden is daarentegen wel het geld aanwezig maar ontbreekt de behoefte om nieuwe kansen te exploreren.

onderzoek en ontwikkeling: huidige algemene situatie

De totale uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (R&D) in Nederland liggen met 2,1% van het BBP (1996) tussen de gemiddelden van de EU (1,8%) en de OESO (2,2%). Het publiek gefinancierde onderzoek is relatief omvangrijk in vergelijking met andere landen. In 1996 kwam 54% van de totale R&D-uitgaven in Nederland voor rekening van de private sector. Met dit aandeel (1,15% van het BBP in 1997) bevindt Nederland zich in de internationale achterhoede. De relatief lage R&D-uitgaven van bedrijven in Nederland kunnen voor een deel verklaard worden uit de Nederlandse sectorstructuur. Maar ook wanneer voor verschillen in sectorstructuur wordt gecorrigeerd, houdt Nederland een forse achterstand. De directe financiële ondersteuning van de bedrijfs-R&D in Nederland is lager dan in andere landen. De financiële overheidsfaciliteiten bedragen in Nederland 1,2% van de toegevoegde waarde van de industrie, terwijl het Europese gemiddelde 2,8% is.

Bijna de helft van het onderzoek in Nederland wordt uitgevoerd in (semi-)publieke onderzoeksinstellingen. Universiteiten nemen zo'n 60% van dit publieke onderzoek voor hun rekening, de overige onderzoeksinstellingen voeren de resterende 40% uit. Ondernemingen financieren een relatief gering deel (3,8%) van het universitaire onderzoek en 15,3% bij de overige instellingen. Gelet op de tendens bij bedrijven om zelf minder fundamenteel onderzoek te verrichten, wordt de rol van universiteiten belangrijker. Daarom zal het fundamentele en lange-termijn-gerichte onderzoek ten behoeve van het bedrijfsleven worden versterkt (EZ, 2000).

Uit de Community Innovation Survey (Eurostat, 1999) blijkt dat Nederland met 62% relatief veel innovatieve bedrijven heeft vergeleken met andere Europese landen (gemiddeld 53%). De omzet behaalt met nieuwe of verbeterde producten is laag (25% in 1996; EU-gemiddelde 31%). In de Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie en de chemie is die omzet echter wél boven het EU-gemiddelde. Kleine bedrijven zijn relatief belangrijk voor deze innovativiteit: 60% van de innovaties wordt door het midden- en kleinbedrijf gerealiseerd. Voor de agrosector is vooral het investeren in innovatie-creërende netwerken essentieel (NRLO, 1998). De interactie tussen bedrijven onderling én met kennisinstellingen schiet nog vaak te kort.

het belang van lange termijn-investeringen

In het beleid wordt door de Vernieuwingsimpuls en initiatieven in de sfeer van publiek-private samenwerking aandacht besteed aan de algemeen achterblijvende positie van Nederland ten aanzien van innovatie (EZ, 2000). Het potentieel voor een innovatief klimaat is aanwezig maar komt pas tot gelding indien het bedrijfsleven dit potentieel aanspreekt én het onderzoek zich zodanig ontwikkelt dat het maatschappelijk geaccepteerd wordt, zoals blijkt ten aanzien van het onderzoek rond biotechnologie.

De toekomstige ontwikkeling van deze vestigingsfactor hangt af van de keuzen binnen en buiten het traditionele agrodomein. Meer financiële aandacht voor funderend onderzoek én aandacht voor het onderwijs zijn wezenlijk om een goed innovatieklimaat te creëren (AWT, 2000), waarbij men zich meer dan tot nu toe op kansen moet richten, in plaats van op problemen. De overheidsuitgaven voor onderwijs liggen op een niveau dat binnen de OECD-landen tot de laagste behoort, aldus het Sociaal en Cultureel Rapport 1998.

de overheidsuitgaven voor onderwijs in % van het Bruto Binnenlands Product

jaar	1975	1985	1990	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
% BBP	8.0	6.5	6.0	5.3	5.3	5.0	4.7	4.6	4.7	4.9	4.6	4.4

bron: GroenLinks Magazine, februari 2001

situatie in de agrosector

Specifiek voor de agribusiness is door Kearney (1994) aangegeven dat in de plantaardige sectoren (de consumptieaardappelen, snijbloemen, plantaardig uitgangsmateriaal) het innovatievermogen groot is. Innovaties in met name de sectoren zuivel en varkensvlees blijven sterk achter, waarvoor de verklaring onder meer in de coöperatieve structuur van de betreffende sectoren gezocht wordt. De beperkingen liggen minder in het aanbod van onderzoek. In handel en logistiek worden op soms geavanceerde wijze informatie- en communicatietechnologie toegepast die tot innovaties leiden bij bijvoorbeeld orderverwerking, opslag en distributie. Voor de toepassing in de gehele keten is op dit moment de penetratiegraad van deze technologieën in onderdelen van de keten beperkend.

midden- en kleinbedrijf hebben meeste last van 'systeemimperfecties'

Binnen het algemene beeld van een Nederlands bedrijfsleven dat achterblijft bij investeringen in onderzoek en innovatie, bestaat veel variatie. Binnen de agribusiness zijn soms zijn de middelen die de overheid aan onderzoek en innovatie besteedt marginaal en vooral van symbolische betekenis in vergelijking met de door de multinationals zelf bestede bedragen. Financiële stimuleringsregelingen zijn vaak smeermiddel en geen motor. De verhoudingen zijn te illustreren met enkele kerngetallen. Bij de research van Unilever ging in 2000 ongeveer 2,6 miljard gulden om terwijl bij het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aan wetenschappelijk en praktijkonderzoek 0,5 miljard omgaat. Het gehele budget van het ministerie van Economische Zaken is 0,7 miljard gulden. De verhouding tussen publieke en private middelen kan per onderdeel van de agribusiness sterk verschillen.

In het algemeen zijn grote bedrijven goed in staat een bestaande kennisinfrastructuur effectief te benutten en zondig ook zelf op te bouwen. Kleinere bedrijven hebben meer moeite om in gezamenlijkheid 'systeemimperfecties' op te heffen ten aanzien van informatie-overdracht en aansluiting van kennisinfrastructuur met het bedrijfsleven.

organisatie van het onderzoek

De NRLO heeft een diepgaande inhoudelijke analyse gemaakt van innovatie in relatie tot agribusiness (NRLO, 1999) en komt daarin tot een aantal relevante bevindingen. De positie van de Nederlandse kennisinfrastructuur voor de moleculaire wetenschappen en informatie- en communicatietechnologie is in het algemeen goed tot zeer goed. De netwerken tussen agro- en niet-agro-onderzoeksgroepen en tussen onderzoekers en gebruikers zijn beperkt ontwikkeld. Het versterken van netwerken tussen agro- en niet-agro-kennisinstellingen is vooral noodzakelijk bij wetenschap- en technologie (W&T)-gebieden met een directe relatie met grote generieke technologiegebieden, zoals sensor- en microsysteemtechnologie, intelligente dataverwerking en procesbesturing, nanotechnologie en moleculaire biologie bij planten en dieren.

Ook is er een kloof tussen de agrogerichte technologische onderzoeksgroepen en de internationaal vooraanstaande fundamenteel wetenschappelijke onderzoeksgroepen in Nederland. De mate waarin de sterke fundamentele kennisbasis voor de agrosector wordt benut, verschilt per W&T-gebied. Het vinden van nationale en internationale aansluiting wordt bemoeilijkt door het versnipperde karakter van het agrogerichte onderzoek op deze W&T-gebieden. Het vergroten van de interactie tussen onderzoekers en gebruikers is voor de meeste W&T-gebieden wenselijk; ook voor gebieden waarbij reeds nauwe contacten tussen beide groepen bestaan, bijv. in de vorm van contractresearch of interactief onderzoek. Uitdaging in deze situatie is vooral om een structurele betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid van gebruikers (bedrijfsleven, overheden) bij de ontwikkeling van het betreffende W&T-gebied te realiseren.

Meestal blijken de disciplinaire en interdisciplinaire *netwerken* van onderzoekers binnen een sector sterker ontwikkeld dan intersectorale netwerken tussen onderzoekers (bijv. agro-/niet-agro-), publiek-private onderzoeksnetwerken en netwerken tussen onderzoekers en gebruikers, hetgeen het innoverend vermogen niet ten goede komt.

sterke en zwakke punten per W&T-gebied

Op het gebied van de *moleculaire plantenbiologie* en *moleculaire en reproductiebiologie bij dieren* is sprake van tal van succesvolle toepassingen in de veredeling van planten en dieren. Wel kan de tamelijk versnipperde capaciteit en het ontbreken van voldoende focus op termijn een belemmering gaan vormen om internationaal een rol van betekenis te (blijven) spelen. Dit W&T-gebied wordt steeds sterker gedomineerd door grote internationaal opererende farmaconcerns en omvangrijke onderzoekscentra in het buitenland. De moleculaire en reproductiebiologie bij dieren ondervindt maatschappelijke weerstand voor wat betreft geavanceerde methoden zoals celregeneratie en kerntransplantatie en dreigt internationaal op achterstand te komen.

Bij *sensor- en microsysteemtechnologie* en *intelligente dataverwerking en procesbesturing* zijn nog onvoldoende toepassingen binnen de agrosector gerealiseerd. De netwerken voor agrofood zijn op deze gebieden zwak ontwikkeld. Voor *nanotechnologie* tenslotte zijn de eerste toepassingen pas over vijf jaar te verwachten, gelet op het prille karakter van dit W&T-gebied.

Productie-ecologie is een internationaal uniek W&T-gebied met een hoge wetenschappelijke kwaliteit, maar relatief weinig relaties met de thuismarkt: de nationale agrosector en het landelijke gebied. *Veterinaire epidemiologie* en *verpakkings- en bewaarstechnologie* daarentegen worden gekenmerkt door nauwe interactie met gebruikers, waardoor versnippering van de beperkte capaciteit over vele onderwerpen dreigt en het funderend onderzoek in de knel komt. Ook bij *beleidswetenschappen en ICT in de groene ruimte* domineert de vraagkant in de aansturing. Het grote aantal uiteenlopende onderzoeksgroepen en het ontbreken van structurele netwerken vormen duidelijke zwakten van dit W&T-gebied. *Aquacultuur* heeft in Nederland wel een degelijk fundamenteel onderzoeksprofiel, maar een zeer beperkte capaciteit met brede, losse netwerken. Bij de vier laatstgenoemde W&T-gebieden is sprake van goede relaties met het domein van innovatie. Echter, de balans tussen wetenschappelijke verdieping en ontwikkeling van technologieën en kundes is onvoldoende.

bron: NRLO, 1999

3.4 fiscaal klimaat

Het Nederlandse fiscale klimaat is positief voor internationale bedrijven, waarbij op onderdelen sterktes en zwaktes te onderscheiden zijn. De kracht van Nederland zit niet zozeer in de belastingtarieven die gehanteerd worden als wel in het omgaan met belastingheffing. In tegenstelling tot in veel andere landen, is de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven gericht op het faciliteren van bedrijvigheid door stroomlijning van procedures, onderling overleg, een groot wederzijds vertrouwen tussen bedrijfsleven en overheid en het vroegtijdig verschaffen van helderheid over heffingen. Nederlandse belastinginspecteurs opereren zelfstandig en op basis mandatering binnen de bestaande kaders, een uiting van de Nederlandse handelscultuur.

In de internationale concurrentiepositie met betrekking tot fiscale aspecten (EZ, 2000) zijn sterke en zwakke punten onderscheiden.

- *sterke punten* zijn: gelijke fiscale behandeling, inkomsten uit vermogen, Internationale oriëntatie, winstbelastingstructuur
- *gemiddeld scorende punten* zijn: collectieve lastendruk, gemiddelde en marginale druk, toptarief inkomstenbelasting, BTW-tarief, vennootschapsbelastingtarief, effectieve druk vennootschapsbelasting, totale wig uitgekeerde winst Aanmerkelijkbelanghouders
- *zwakke punten* zijn: ingangsinkomen van toptarief inkomstenbelasting, kapitaalbelasting, totale wig op uitgekeerde winst beleggers.

De tarieven voor de vennootschapsbelasting zijn in Europees perspectief van gemiddelde hoogte, zowel het nominale tarief (35%) als het effectieve tarief (31,8%, periode 1990-1996). In de onderstaande tabel zijn de tarieven voor meerdere landen weergegeven. Daaruit blijkt dat het verschil tussen nominale en effectieve tarieven in de verschillende landen nogal uiteenloopt: de aftrekposten variëren. Landen beconcurreren elkaar via belastingheffing, een effectief wapen (Giele, 2000) dat door Nederland ingezet wordt om buitenlandse bedrijven tot vestiging in Nederland te bewegen. Nederland lijkt daarbij niet in het nadeel te zijn. De tarieven zijn gemiddeld en de belastingcultuur is een sterke positieve concurrentiefactor.

hoogte van de belastingdruk op ondernemingen

	nominaal	effectief	verschil
Oostenrijk	36,02	17,67	18,35
België	40,28	20,99	19,29
Denemarken	35,78	29,40	6,38
Finland	34,02	29,82	4,20
Frankrijk	34,70	32,82	1,88
Duitsland	50,05	38,53	11,52
Griekenland	32,53	20,85	11,68
Ierland	21,94	13,86	8,08
Italië	50,48	35,32	15,16
Luxemburg	39,40	34,09	5,31
Nederland	35,00	31,80	3,20
Portugal	39,29	17,19	22,10
Spanje	35,30	24,11	11,19
Zweden	28,54	27,47	1,07
Verenigd Koninkrijk	33,35	29,00	4,35
gemiddeld in EU	36,45	26,86	9,59

bron: B. Janssen et al, 1999

toekomstige ontwikkelingen rond het fiscale klimaat

De EU streeft naar harmonisatie van belastingen. Zo zijn de BTW-heffingen verregaand geharmoniseerd. De aandacht richt zich momenteel op 'harmful tax competition': oneerlijke concurrentie via belastingregelingen. De 'Primarolo Group' - een door ECOFIN ingestelde werkgroep onder leiding van de Britse staatssecretaris Primarolo - heeft die regelingen in beschouwing genomen die 'in a significant way' de locatie van de zakelijke activiteiten in de Unie beïnvloeden of kunnen beïnvloeden. Nederland wordt op een negental regelingen aangesproken, andere landen op minder regelingen, bijvoorbeeld Ierland (5), Luxemburg (5), België (4), Frankrijk (4), Spanje (2) en Australië (2) en een aantal andere landen voor één regeling. De Primarolo Group heeft gekeken naar de regelingen die de effectieve belastingdruk omlaag brengen tot een niveau onder het EU-gemiddelde.

Voor Nederland zijn vooral dié regelingen op de lijst gezet welke getuigen van een goede samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven, samenhangend met onze overlegcultuur: zoals 'ruling' (afspraken vooraf met belastinginspecteur) en het mogen aanhouden van fiscale reserves door bedrijven. Volgens de Nederlandse overheid verlagen deze regelingen de belastingdruk niet, maar zij versoepelen wel de bedrijfsvoering. Op de lijst staan ook belastingregelingen die de facto wel de effectieve belastingdruk bepalen (een aantal vrijstellingen).

Regelingen die volgens de EU schadelijk zijn, moeten in principe uiterlijk 31 december 2002 zijn opgeheven. De discussie over deze regelingen zal veel tijd - te rekenen in jaren - gaan nemen. Daardoor bestaat los van de inhoudelijke uitkomst van de discussie het gevaar van negatieve beeldvorming, nl. dat de bestaande fiscale situatie in Nederland op termijn gaat verslechteren. Beeldvorming is belangrijk bij vestigingsprocessen (Meester 1999). Bij bedrijfsverplaatsingen binnen Nederland bleek 30% spijtoptant: kennelijk is de informatie waarop beslissingen gebaseerd worden niet accuraat of volledig. Een ondernemer is geen volledig rationeel handelende actor maar gaat ook af op subjectieve beeld dat hij heeft. Overigens biedt de aangezwengelde discussie tegelijkertijd de mogelijkheid om bedrijven (via meerdere kanalen) te informeren over de feitelijke situatie in Nederland, inclusief de (niet-concurrentievervalsende) positieve elementen en het evenwicht tussen belastingheffing en datgene dat er aan faciliteiten voor terugkomt (sociale zekerheid, infrastructuur, kennis, opleiding).

De Nederlandse handelscultuur komt ook tot uiting in het grote aantal handelsverdragen dat is afgesloten, bijvoorbeeld om dubbele bronbelasting voorkomen. Sommige verdragen maken Nederland aantrekkelijk voor 'postbusbedrijven' die geldstromen via Nederland laten lopen om belastingdruk te vermijden. Momenteel worden door de overheid voorstellen gedaan over het stellen van *substance*-eisen waardoor het minder aantrekkelijk wordt om in Nederland activiteiten op te zetten welke buiten het belastingvoordeel geen reële betekenis hebben.

In regelmatig overleg tussen bedrijfsleven en overheid worden de belastingtarieven van de concurrerende landen met elkaar vergeleken en wordt gediscussieerd over de wenselijkheid en mogelijkheid om tarieven bij te stellen. Nederland zit met de nominale en effectieve tarieven boven het EU-gemiddelde (Janssen e.a., 1999; OECD, 1998). Vanuit concurrentieoverwegingen heeft het kabinet behoefte aan verlaging van de tarieven hetgeen botst met de noodzakelijke financiering van de collectieve voorzieningen in Nederland die ook in het belang zijn van het (internationale) bedrijfsleven, zoals sociale verzekeringen, infrastructuur, onderwijs, onderzoek. De vestigingsplaatskeuze van bedrijven en personen wordt niet alleen bepaald door de lastendruk, maar ook door het niveau van collectieve voorzieningen (SER, 1998). Belastingtarieven dienen in samenhang met deze andere vestigingsvoorwaarden te worden bezien om te voorkomen dat deze voorwaarden op termijn achteruit gaan. Een 'tax race to the bottom' zou misschien op korte termijn concurrentievoordelen opleveren, maar op lange termijn tot structurele verslechtering van de concurrentiesituatie leiden. Een benadering waarbij de vennootschapsbelasting geïsoleerd in beschouwing wordt genomen, is onwenselijk. De uitkomst van deze discussie zal het toekomstig fiscaal klimaat als vestigingsvoorwaarde mede bepalen. Ten aanzien van de *ruling*praktijk zoekt Nederland inmiddels meer aansluiting bij de OESO-richtlijnen en worden verbeteringen van de doorlooptijd van *ruling*verzoeken nagestreefd.

fiscale compensatie voor het nadeel van een kleine thuishmarkt

Nederland is een klein land met een kleine thuishmarkt. Dat betekent dat groeiende bedrijven in ons land - vergeleken met bijvoorbeeld een groeiend bedrijf in Frankrijk - al snel de grens over moeten. Dat brengt extra kosten met zich mee, zoals (meer en andere administratieve vereisten. Voor bedrijven die vanuit een nationale situatie willen gaan internationaliseren, geldt dat Nederland een minder goede uitvalsbasis is. Dit betekent dat nieuwvestigingen grote landen zullen prefereren. Het Nederlandse belastingstelsel compenseert ondernemers voor dat nadeel, althans daar wordt naar gestreefd. Het voordeel dat bedrijven wordt gegund als compensatie voor de kleine thuishmarkt zal ook ten goede komen aan bedrijven die - hoe dan ook - internationaal aan de slag gaan. Indien de compensatie voldoende voorstelt, is het voor die internationale bedrijven juist aantrekkelijk om zich in een klein land te vestigen!

3.5 Lokale overheid

De gelijktrekking van de economieën van de EU-landen in allerlei opzicht - fiscaal, sociaal en infrastructuur - biedt bedrijven een steeds ruimere keus in vestigingsmogelijkheden. Kleine verschillen in vestigingsvoorwaarden en niet-economische aspecten worden relatief belangrijker. Lokale factoren gaan zo een belangrijker rol spelen: concurrentie binnen Europa speelt zich af tussen regio's en gemeenten uit verschillende landen, met macro-economische gevolgen op nationale schaal. Maatwerk op locatie is nodig, onder meer te leveren door lokale overheden. Dat kan door bijvoorbeeld administratieve procedures te stroomlijnen en te bemiddelen bij problemen (vaak een gevolg van cultuurverschillen). Zo wordt het vestigingsproces gefaciliteerd. De bestuurskracht en know-how van lokale overheden is daarbij - zoals dat voor vele onderwerpen geldt - van doorslaggevend belang. De lokale overheid biedt de *finishing touch*.

acquisitie van bedrijven

In aanvulling op het promotiebeleid waarmee gemeenten hun naam proberen te versterken, wordt met name door grote gemeenten internationale acquisitie gevoerd. Grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag beschikken over een zeer omvangrijke acquisitiecapaciteit en hebben ook een uitgebreid eigen internationaal netwerk. Over acquisitieactiviteiten vindt af-

stemming plaats met het Commissariaat voor Buitenlandse Investeringen in Nederland (CBIN). Grote steden specialiseren vaak op specifieke gebieden. Amsterdam specialiseert zich bijvoorbeeld op Europa, Noord-Amerika en Oost-Azië (Japan, Zuid-Korea, Taiwan en China). Kleinere gemeenten hebben slechts beperkte capaciteit voor acquisitie. Soms wordt regionaal samengewerkt, al of niet via een aparte regionale ontwikkelingsbedrijven. Zo werken gemeenten in de Rijnmond (waaronder Rotterdam, Schiedam, Dordrecht en de provincie Zuid-Holland) samen in "Bedrijven Info Rijnmond", een instelling die de regio promoot en een gemeenschappelijke databank beheert van beschikbare bedrijfslocaties. Breda werkt binnen het REWIN (Regionaal Werkgelegenheidsinstituut) samen met andere gemeenten in West-Brabant op het gebied van acquisitie, structuurversterking en participatie. De werving van bedrijven voor het Internationale Bedrijvenpark Friesland in Heerenveen wordt vooral verzorgd door de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij en de provincie. De naamsbekendheid die het ijsstadion Thialf en de voetbalclub Heerenveen de gemeente daarbij verschaffen is onbetaalbaar.

Promotie en acquisitie nemen in omvang toe, vaak als gevolg van de ontwikkeling van omvangrijke bedrijventerreinen. Waar ruimtegebrek bestaat, voeren gemeenten een meer terughoudend en selectief acquisitiebeleid en concentreren zich op het aanwezige bedrijfsleven.

lokale ondersteuning van buitenlandse bedrijven

Een voorbeeld van hoe een stad de aanwezigheid van buitenlandse bedrijven ondersteunt, is te vinden in Tilburg. In het verlengde van de aanwezigheid van de Fuji-vestiging in Tilburg onderhoudt de stad een vriendschapsband met de thuisbasis van het bedrijf, de Japanse plaats Minami-Ashigara. In dit kader is onder meer een vereniging opgericht waarin prominente vertegenwoordigers van het Tilburgse bedrijfsleven actief zijn. Daarnaast ondersteunen de gemeenten en de Brabantse OntwikkelingsMaatschappij - mede vanuit het oogpunt van acquisitie - de in Tilburg opgerichte Japanse zaterdagsschool.

(Research voor Beleid, 1999)

concurrentie en specialisatie van gemeenten

De gemeenten concurreren onderling om bedrijven. Arbeidsintensieve en milieuvriendelijke sectoren als telecommunicatie en ICT hebben meestal de voorkeur. Ook treden specialisaties op, bijvoorbeeld biotechnologische bedrijven (Den Haag, Leiden, Groningen en Leeuwarden), medisch-technologische bedrijven (Maastricht en Heerlen) en de sectoren Agri-Nutri en Milieu, Energie recycling en Afval (Leeuwarden). De specialisatie krijgt soms bij industrieterreinen een neerslag in de vorm van segmentering waarbij alleen bepaalde bedrijfstypen op industrieterreinen worden toegelaten. Dit stimuleert clustering van bedrijvigheid waaruit synergie kan voortvloeien. Segmentering kent ook nadelen omdat (kunstmatige) schaarste aan ruimte kan ontstaan voor bedrijven die niet in het profiel van de segmentering passen. In de praktijk blijkt dat, wanneer een gemeente de wind mee heeft met industriële bedrijfsvestigingen, dat als een vliegwielt gaat werken en ook de vraag naar bijvoorbeeld kantoorruimte opstuwt.

grondprijzen

Uit de studie van het Centraal Planbureau "De grondmarkt; een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid" (CPB, 1999) blijkt dat bedrijventerreinen in Nederland gemiddeld - uitzonderingen zijn er op locaties in het westen van het land, in bijvoorbeeld Utrecht en de Haarlemmermeer - onder de kostprijs aan bedrijven worden verkocht. Het negatieve effect hiervan is onder meer dat er weinig prikkels zijn om ruimte efficiënt te gebruiken, hetgeen ten koste kan gaan van functies als natuur, landschap en woningbouw die belangrijke vestigingsvoorwaarden vormen. Het CPB stelt dat impliciete subsidiëring van bedrijven via de grondprijzen niet opportuun is en welvaartsverlagend uitvalt.

In hectares uitgedrukt is er - alles bij elkaar opgeteld - geen tekort aan ruimte voor bedrijven. De vraag is zelfs veel kleiner dan het aanbod. Echter, op regionaal niveau kunnen er voor bepaalde segmenten van de bedrijvenmarkt wel tekorten bestaan. Structurele tekorten in een regio kunnen uiteenlopende oorzaken hebben. In bepaalde stedelijke conglomeraten (Het Gooi, regio Haarlem) kan maar weinig (landbouw)grond ter beschikking worden gesteld voor ontwikkeling tot bedrijventerrein. En als er sprake is van grote lokale negatieve externe effecten (zoals bijvoorbeeld milieuhinder) en de positieve werkgelegenheidseffecten grotendeels buiten de eigen

gemeente neerslaan, zijn gemeenten soms terughoudend in het aanbieden van bedrijfsruimte. Ook kunnen de financiële gevolgen en risico's de draagkracht van een individuele gemeente te boven gaan. Voor bedrijven is de grondprijs niet van doorslaggevend belang bij de keuze voor een locatie. Waarschijnlijk (CPB, 1999) zijn de jaarlijkse kosten die samenhangen met een duurdere locatie maar een relatief klein deel van de totale kosten die een bedrijf maakt. Overwegingen als ligging ten opzichte van de markt, personeel en aanvoerlijnen, alsmede criteria als status en ruimte voor uitbreiding in de toekomst worden belangrijker gevonden. Deze kenmerken weerspiegelen de hoge mate van specificiteit van locaties. Concurrentie ten aanzien van grondprijzen door gemeenten ten opzichte van elkaar is derhalve om meerdere redenen dan ook niet zinvol en gewenst.

faciliteren van acquisitie

De aanwezigheid van speciale acquisitiemedewerkers, specifiek instrumentarium en goede netwerken zijn cruciaal voor goede acquisitie. Niet alle gemeenten hebben het apparaat voor effectieve acquisitie en in veel gemeenten worden bedrijven geconfronteerd met een ondoorzichtige gemeentelijke organisatie, beperkte dienstverlening, beperkte communicatie met ondernemers, tekorten aan geschikte bedrijfslocaties en onvoldoende bereikbaarheid via de weg (Research voor Beleid, 1999). Coördinatie van inspanningen in regionale samenwerkingverbanden biedt de mogelijkheid om specialisaties door te voeren die leiden tot betere vestigingsvoorwaarden. De concurrentie in Europa neemt toe en daarmee het belang van de gemeentelijke inspanningen.

Het aantal relevante vestigingsfactoren dat onder de competentie van gemeenten valt, is beperkt: zoals regionale bereikbaarheid, beschikbaarheid van bedrijfslocaties en leef- en woonomgeving. Samenwerking met andere - op de overige punten wél 'bevoegde' - overheden is daarom soms wezenlijk.

Het gericht benaderen van mogelijk geïnteresseerde bedrijven is belangrijker dan bijvoorbeeld imagebuilding door algemene publicaties. Beschikbaarheid van informatie is dan ook essentieel om bedrijven te vinden én te ondersteunen bij het kiezen van een vestigingsplek. Gemeenten kunnen niet over alle relevante informatie op een laag schaalniveau beschikken en deze actueel houden. Het is voor gemeenten ook zeer lastig de toekomstige vraag naar bedrijfsruimte goed in te schatten. Toekomstige economische en ruimtelijke ontwikkelingen zijn onzeker en investerings- en vestigingsbeslissingen van bedrijven gaan met veel onzekerheden gepaard. Ook daar ligt een rol voor andere overheden.

3.6 leef- en werkomgeving

Als aan overige, 'harde' factoren voldaan is, speelt de kwaliteit van de leefomgeving een belangrijke rol. Daarbij gaat het om, in volgorde van afnemend belang: woonruimte (kwantiteit en vooral kwaliteit), culturele- en sportvoorzieningen (theater, zwembad e.d.), onderwijsfaciliteiten en de niet-directe woonomgeving (landschappelijke kwaliteiten).

woonruimte, kwantiteit en kwaliteit

Wat betreft de kwaliteit van woningen is er nog wel het één en ander te verbeteren. Zo pleitte de rijksbouwmeester J. Coenen op de landelijke manifestatie "Honderd jaar wonen" (2001) in Amsterdam voor meer aandacht van architecten voor de detaillering en het vakmanschap van architecten in de uitvoering van hun woningbouwontwerpen. Volgens Coenen dreigt vakmanschap verloren te gaan, omdat veel ontwerpen - ook vanwege financiële beperkingen - sober worden uitgevoerd. In de beleidsnota 'Mensen, wensen, wonen' die de staatssecretaris van VROM in december 2000 aan de Kamer heeft aangeboden, wordt deze problematiek erkend. De eerste inhoudelijke opgave voor het woonbeleid - zo staat in de nota - is dan ook het vergroten van de zeggenschap van burgers over vormgeving, inrichting en beheer van woning en woonomgeving. Het stimuleren van het particuliere opdrachtgeverschap is één van de maatregelen die hiertoe zou moeten bijdragen.

cultuur, onderwijs en natuur en landschap

Na de woning en de directe woonomgeving zijn cultuur, onderwijs en natuur en landschap van belang. Een groene woonomgeving is aantrekkelijk. Inbreiding in woongebieden wordt als vermindering van de kwaliteit van de directe woonomgeving ervaren. Als het gaat om het verbeteren van natuur en landschapskwaliteiten is er ook voor het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een rol weggelegd. Uit verschillende publicaties van de RPD (Balans Ruimtelijke Kwaliteit, 2000 en Ruimtelijke Verkenningen, 1998) blijkt dat het stedelijk ruimtegebruik (de CBS-categorieën: wonen, werken, voorzieningen, infrastructuur en afval) buiten het bestaand bebouwd gebied tussen 1989 en 1996 met ongeveer 12% is toegenomen van 109.000 ha naar 122.500 ha. Ook het aantal woonadressen buiten het bestaand bebouwd gebied is in de periode 1990-1999 gegroeid van 390.000 ha tot 590.000 ha (51,3%). Ongeveer de helft van de nieuwbouw (47%) is aan bestaande kernen vast gebouwd en ruim 100.000 woningen zijn verspreid in het buitengebied terecht gekomen. Daarnaast is er sprake van een toenemende doorsnijding en versnippering van het landelijk gebied door allerlei vormen van infrastructuur. De grenzen tussen stad en land verdwijnen, maar ook de grenzen tussen dag en nacht. Wegen, tuinbouwkassen en sportvelden worden in toenemende mate verlicht. Al met al is het gevolg van deze ontwikkelingen dat de mensen Nederland als druk en vol ervaren en constateren dat de ruimtelijke diversiteit vermindert. En dát, terwijl men aangeeft het behoud van die diversiteit zo belangrijk te vinden. Een factor die deze gang van zaken waarschijnlijk versterkt is het afnemende (meekoppelende) belang van de primaire landbouw als sector die een bijdrage levert aan het behoud van openheid van het landelijk gebied.

werkomgeving

Bij de werkomgeving hechten vooral kantoorhoudende vestigingen groot belang aan uitstraling en status van een locatie. Om die reden is op de kantorenmarkt de hoeveelheid groen, de verhouding tussen bebouwd en onbebouwd of de zichtpositie van de locatie relevant (CPB, 1999), hetgeen geïllustreerd wordt door de borden langs de snelweg en de advertenties in de krant, die groene locaties en/of locaties aan het water aanprijzen.

Nederland is nog steeds een aantrekkelijk land voor bedrijven om zich te vestigen. Echter, als het gaat om de "zachtere" factoren - zoals woon- en leefomgeving - scoort Nederland minder. De beleidsvoornemens die zijn beschreven in de beleidsnota's "Natuur voor mensen, mensen voor natuur" (LNV, 2000), "Mensen, wenssen, wonen" (VROM, 2000) en de 5^e Nota Ruimtelijke Ordening "Ruimte maken, ruimte delen" (VROM, 2001) vormen o.m. hierop een reactie. Uitvoering van het voorgenomen beleid draagt bij aan verbetering van de vestigingsvoorwaarden op regionaal niveau, zowel binnen als buiten de stedelijke omgeving.

4 conclusies en aanbevelingen

Centraal staat de vraag in hoeverre Nederland vestigingsland voor internationale agribusiness, dat wil zeggen de multinationals én de op export gerichte nationale bedrijven zal kunnen blijven, onder meer bij de verwachte verschuivingen in de grondstoffen- en consumentenmarkten in Europa. Daaraan verbonden is de vraag welke bijdrage de overheid kan en moet leveren om een aantrekkelijk vestigingsland te zijn en te blijven.

In paragraaf 4.1 trekt de raad conclusies op basis van de analyse in de voorgaande drie hoofdstukken. Daarna formuleert hij in paragraaf 4.2 enige aanbevelingen. Conform de adviesaanvraag zijn deze gericht op en beperkt tot de overheid, met name de rijksoverheid.

4.1 conclusies

CONCLUSIES OVER DE ALGEMENE ECONOMISCHE ONTWIKKELING

sectorgrenzen vervagen, maar werken nog door in de structuren

In de zich ontwikkelende netwerkeconomie vervagen de grenzen tussen de agrosector en de andere sectoren. Het belang van het algemeen economisch beleid neemt toe ten opzichte van specifiek agrarisch beleid, nu de agribusiness meer business dan agri is geworden. De agribusiness neemt in economisch opzicht geen bijzondere positie (meer) in. Binnen de structuur van de overheid werken de vervaagde sectorgrenzen echter nog door. Het ministerie van LNV heeft het voortouw waar het gaat om de agribusiness, zoals ook enkele andere ministeries het voortouw op een specifiek deelterrein hebben. Het ministerie van EZ richt zich minder nadrukkelijk op dergelijke specifieke sectoren. Deze rolverdeling binnen de overheid werkt door naar de sector door verschil in instrumenten voor stimulering van innovatie en door het uitbrengen van afzonderlijke nota's. Agro-innovatiecentra en Syntens werken naast elkaar, maar met dezelfde doelstellingen. Naast dubbelingen leidt de rolverdeling ook tot omissies: vanuit provinciale en regionale ontwikkelingsmaatschappijen wordt soms geen aandacht geschonken aan de agrosector, terwijl een agrosectorale pendant van de ontwikkelingsmaatschappij ontbreekt.

De scheiding tussen agro- en niet-agro wordt deels bewust in stand gehouden met het oog op de aansluiting bij de traditionele landbouwsector, deels is het een najleffect. Alleen waar een dergelijke scheiding functioneel is, zal deze stand houden. Niet-functionele scheidingen dragen bij aan isolatie, terwijl juist de agrosector gebaat is bij dwarsverbanden met andere economische activiteiten. Uitwisseling van inzichten over de resterende sectorgrenzen heen is wezenlijk om aansluiting te houden bij ontwikkelingen in economie en innovatie.

De term 'agribusiness' verliest ook aan waarde in statistisch onderzoek. De huidige statistieken zijn gebaseerd op eenheden die in het verleden hun nut hebben bewezen. Vermenging van agro- en niet-agro-activiteiten, bijvoorbeeld in de logistieke sector, maakt het toedelen van gegevens naar agro of niet-agro problematisch. Alleen aan statistieken met eenheden die eenduidig en helder zijn en blijven, zijn relevante ontwikkelingen af te lezen.

mondialisering, liberalisering en ICT zetten bedrijven én overheid op scherp

De mondialisering en voortgaande liberalisering van de markten zal vroeger of later de grondstoffenmarkt in beweging brengen. Grondstoffen worden moeilijker te traceren en de kritische consument legt een grotere druk op kwaliteitsbewaking en regelgeving daarvoor. De marktbeveiliging zal óók leiden tot verscherpte concurrentie op wat nu als de thuismarkt wordt beschouwd. De informatie- en communicatietechnologie versterkt deze ontwikkeling doordat grotere transparantie van de markt ontstaat. De agribusiness zal daarop reageren door efficiëntieverhoging, en dus een kritischer beschouwing van de vestigingscondities. Daarbij zal vaker onderscheid gemaakt worden tussen bedrijfsonderdelen (productie, research, hoofdkantoor) zodat per onderdeel een optimale vestiging kan worden gerealiseerd.

CONCLUSIES OVER DE ONTWIKKELING BINNEN DE AGRIBUSINESS

afname primaire landbouw in Nederland bedreigt deel van de agribusiness

Geografische verplaatsing van de primaire productie zal de vestiging van bedrijven beïnvloeden. Bedrijven zoeken een optimale plaats ten opzichte van de afzetmarkten én de diverse productiefactoren, waaronder de grondstoffenvoorziening. De productie van specialiteiten en 'local for local' nemen daarbij een bijzondere plaats in. Meer in het algemeen geldt dat per sector de afhankelijkheid van de grondstoffenvoorziening van de lokale primaire productie verschillend is en daarmee het perspectief voor die sectoren in Nederland.

VLEESSECTOR STERK GEBONDEN. De productie van de grondstof vlees zal in Nederland waarschijnlijk afnemen, ten gevolge van ontwikkelingen in de samenleving en op de wereldmarkt. Verwerkende industrie die sterk verbonden is met deze primaire productie, zoals hierdoor in omvang afnemen. Dit geldt met name voor de 'grondstofgestuurde' delen van de vleesverwerkende industrie en de veevoeder- én reststofverwerkende industrie. De onderdelen die verbonden zijn met de consumentenmarkt in en dichtbij Nederland zullen echter blijven en hun grondstoffen zondig van elders aanvoeren. De omvang van deze bedrijvigheid wordt dus afgestemd op de omvang van de 'bereikbare' consumentenmarkt in en rond Nederland. Deze krimp kan plaatselijk grote gevolgen hebben, daar sommige gemeenten voor een groot deel afhankelijk zijn van de vleesverwerkende industrie. De macro-economische gevolgen zouden - in de huidige gunstige economische situatie - echter beperkt zijn. Voor de zuivel- en melkproducten-industrie geldt in principe hetzelfde als voor de vleesverwerkende industrie, maar de kans op een sterke afname van de grondstoffenproductie in Nederland is gering.

GROOTSTE DEEL AGRIBUSINESS NIET GEBONDEN. Sectoren die nu reeds gebruik maken van geïmporteerde grondstoffen, zullen eerder in staat en geneigd zijn een verminderde grondstoffenproductie in Nederland te compenseren met extra importen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de graanverwerkende industrie en de visbewerkingsinrichtingen. Voor verwerkende industrieën die hun grondstoffen grotendeels importeren, zijn ontwikkelingen in de grondstoffenproductie in Nederland minder relevant. Dit betreft bloemverwerkende industrie, chocolade-, cacao- en suikerwerkindustrie, margarine-industrie, drankenindustrie en tabakverwerkende industrie.

nieuwe consumentenmarkten leiden niet tot groei van agribusiness in Nederland

De groei van de consumentenmarkt door uitbreiding van de EU zal een impuls voor de agribusiness zijn. Maar de groei van de agribusiness zal eerder in de nabijheid van de nieuwe consumentenmarkten zelf plaatsvinden dan in Nederland. Traditionele factoren zoals de aard van de producten, logistieke mogelijkheden, loonkosten e.d. zullen de doorslag geven, maar ook schaalvoordelen van bestaande productiefaciliteiten en de plaats van expertisecentra zijn belangrijk. Deze afweging zal per onderneming anders uitvallen. Duidelijk is dat distributiecentra voor beperkt houdbare producten en producten die snelle aanvulling op de schappen vergen, een gebied met een straal van 400 tot 600 kilometer kunnen bedienen (NDL, 1999). Op deze schaal spelen de afwegingen van veel ondernemingen zich af. De verwachte groei van de ver weg gelegen consumentenmarkten zal daarom niet worden benut door in Nederland gevestigde (productieonderdelen van) bedrijven, maar met name door ondernemingen die zich binnen de straal van die nieuwe markten bevinden - buiten Nederland dus - of die daar worden gevestigd. Voor onder meer besliscentra en research-afdelingen van bedrijven gelden andere afwegingen.

deel van de traditionele functies van veiling, groothandel en handelsbemiddeling vervalt

In sommige sectoren zal verlegging van goederenstromen plaatsvinden, deels doordat het fysiek bijeenbrengen van vraag en aanbod (zoals op de veiling) overbodig wordt. Of dat ook economische gevolgen heeft voor de handelsactiviteiten, hangt af van de kansen die de nieuwe vorm van handel biedt én het benutten van die kansen. De regiefunctie is sterk dienstverlenend en virtueel van karakter en is daardoor concurrentiegevoelig en weinig plaatsgebonden. De (agri)business heeft mogelijkheden om een regiefunctie te vervullen. Knowhow en innovatievermogen zijn hiervoor beslissend. Het vóórblijven op de concurrentie is wezenlijk, maar een voorsprong zal steeds tijdelijk zijn. Succesvolle concepten kunnen snel overgenomen worden, waardoor innovaties maar langzaam terugverdiend worden. Kleinere bedrijven, met lage kosten en een sterke samenhang tussen innovatie en praktijk, lijken hier in het voordeel.

Behalve innovatie zullen ook andere mogelijkheden benut moeten worden om in de markt te blijven, bijvoorbeeld die voor kwaliteitsbewaking als functie van de handel, al dan niet in samenhang met een regiefunctie. Mondialisering en de daarmee gepaard gaande anonimisering versterken de behoefte aan certificering en objectieve beoordeling van de productkwaliteit.

met name kleinere bedrijven kunnen een zetje gebruiken

Stimulering van de in Nederland aanwezige multinationals lijkt van beperkt rendement. Zij hebben voor Nederland gekozen en benutten de huidige gunstige situatie. Verdere verbetering lijkt niet nodig. De agribusiness opereert grotendeels in een verzadigde markt. De dynamiek in de grote bedrijven komt vooral door fusies en niet zozeer door nieuwvestigingen of onstuimige groei. Uit ervaringen met gerichte acquisitie van agrofoodconcerns blijkt dat de mobiliteit van internationale bedrijven op mondiale schaal beperkt is. Vergeleken met de middelen van multinationals zelf, zijn de overheidsmiddelen voor onderzoek en innovatie soms marginaal en vooral van symbolische betekenis. Ook technische verkenningen van buitenlandse markten zijn meer de specialiteit van multinationals en gespecialiseerde bedrijven dan van overheden.

Kleinere bedrijven hebben meer moeite om 'systeemimperfecties' op te heffen, zoals in het functioneren van netwerken, informatie-overdracht, communicatie binnen een waardenketen en aansluiting op de kennisinfrastructuur. Het zullen eerder deze kleinere bedrijven zijn die zich nieuw in Nederland vestigen dan multinationals. En hoewel ook deze groei in omvang beperkt zal zijn, is die in kwalitatieve zin wel interessant door de inbreng van nieuwe netwerkrelaties, werkwijzen en inzichten. Hier kan de overheid binnen de agribusiness stimulerend optreden, zoals ook voor andere sectoren plaatsvindt: onder meer door stimulering van clustervorming, die belangrijk is om hoogwaardige activiteiten te verankeren in Nederland, en door de samenwerking tussen grote en kleinere bedrijven te versterken.

inzetten op brain-functies biedt kansen, maar heeft ook risico's

Internationalisering en wijzigingen in de mondiale arbeidsverdeling zullen in Nederland leiden tot een groter aandeel brain- en regiefuncties. Gevoegd bij het nu al grote aandeel van de dienstensector (meer dan 50%) ontwikkelt de economie zich - gefaciliteerd door ICT - steeds meer in een virtuele richting en wordt daarmee minder grondstoffelijk. Virtuele functies zijn echter eenvoudiger te verplaatsen dan grondstoffelijke, omdat weinig des- en herinvestering aan de orde is. Een virtuele economie kan daardoor snel reageren op veranderende omstandigheden, wat tot schoksgewijze veranderingen kan leiden. Een grondstoffelijke component in de economie kan in dit opzicht stabiliserend werken. Het gaat om de afweging tussen activiteiten met een hoge toegevoegde waarde, waarvan de continuïteit onzeker is, en activiteiten met een lagere toegevoegde waarde met grotere zekerheid ten aanzien van continuïteit.

Zowel een volledig virtuele (hoofdkantoren etc.) als een volledig grondstoffelijke economie (productie-eenheden) is ongewenst. In de discussie over Nederland Distributieland en Nederland Kennisland is aandacht nodig voor de optimale verhouding en risicospreiding, alsook de keuzen ten aanzien van de verwerkende industrie en de handel in relatie tot de regiefunctie. Daarbij moeten ook andere dan economische factoren meewegen, bijvoorbeeld de ruimte-, milieu- en mobiliteitsbelasting van de virtuele resp. grondstoffelijke economie en de werkgelegenheid.

CONCLUSIES OVER DE ONTWIKKELING VAN DE VESTIGINGSVOORWAARDEN

de 'details' worden steeds belangrijker

Nederland biedt thans goede vestigingsvoorwaarden voor internationale bedrijven, ook voor de agribusiness. Vestigingsvoorwaarden zijn echter niet absoluut maar relatief. De harmonisatie van de economieën van de EU-landen in fiscaal, sociaal en infrastructureel opzicht biedt ondernemingen een steeds grotere keuze in vestigingsmogelijkheden, doordat de belangrijkste vestigingsvoorwaarden gelijk getrokken worden. Kleine verschillen in vestigingsvoorwaarden en niet-economische aspecten worden daardoor belangrijker. De kwaliteit van de leefomgeving bijvoorbeeld gaat een belangrijke rol spelen, alsook de wijze waarop bedrijven worden gefaciliteerd door het (lokale) bestuur. Lokale factoren bepalen de concurrentie, die zich meer tussen regio's en locaties afspeelt dan tussen landen. Dit maakt maatwerk op locatie nodig.

Een geleidelijke, relatieve verslechtering van vestigingsvoorwaarden zal - als dat gepaard gaat met grote kapitaalvernietiging - gevestigde bedrijven er niet snel toe brengen te vertrekken. Als echter herinvesteringen nodig zijn (lokaal ruimtegebrek, vernieuwing installaties), kan een geleidelijk veranderde situatie snel worden vertaald in verplaatsing. Multinationals plannen met een relatief korte tijdshorizon (vijf jaar) en kunnen snel van koers veranderen.

nieuwe concurrentievoordelen moeten snel worden onderkend

De agribusiness in Nederland heeft zijn ontstaan mede te danken aan de aanwezigheid van de primaire landbouw en aan zijn geografische ligging die de invoer van grondstoffen gemakkelijk maakt. Deze concurrentievoordelen verliezen aan belang en zijn aangevuld en deels vervangen door andere, nieuw ontwikkelde sterke punten zoals een stabiel politiek klimaat, een flexibele arbeidsmarkt en een hoogopgeleide bevolking. Meer specifieke sterke punten voor de agribusiness zijn de positie in het bestaande netwerk, knowhow, ervaring, innovatiekracht en clusterforming (Westland).

In de economische dynamiek zal de overheid tijdig nieuwe competitieve voordelen moeten onderkennen en stimuleren. Economische ontwikkelingen zijn padafhankelijk, wat wil zeggen dat wordt voortgebouwd op een eenmaal ingeslagen weg: nieuwe verworvenheden worden ontwikkeld op basis van bestaande. Te lang vertrouwen op de bestaande competitieve vaardigheden en economische structuur leidt echter tot achterstand, evenals het te snel verwaarlozen daarvan. In dit klassieke dilemma zijn analyses en interpretaties van mondiale ontwikkelingen cruciaal, samen met het omgaan met onzekerheden bij besluitvorming, zoals bij de strategische keuze 'Nederland Regieland' of 'Nederland Distributieland'.

de mens is de belangrijkste vestigingsvoorwaarde van de toekomst

Het ontwikkelen van de vestigingsvoorwaarden van de toekomst vergt grote aandacht voor de menselijke factor. Cruciale factoren zijn onderzoek, innovatieklimaat, opleiding en kwaliteit van de werk- en woonomgeving. Een tekort aan research- en innovatiecapaciteit kan bedreigend zijn voor de verdere ontwikkeling. De totale R&D-uitgaven van overheid en bedrijfsleven zijn lager dan in concurrerende landen en liggen tussen de gemiddelden van de EU en de OESO. Verbetering van deze vestigingsvoorwaarde moet mogelijk zijn, vooral ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf. Dwarsverbanden tussen agro- en andere opleidingen en onderzoeksvelden - en daarmee tussen de beleidsvelden - dragen bij aan het versterken van de nieuwe concurrentievoordelen. Om een helder klimaat voor innovatief onderzoek te scheppen, is maatschappelijke discussie over aanvaardbaarheid van onderzoek wezenlijk. Ook voor een goede werk- en woonomgeving zijn dwarsverbanden nodig tussen het economisch beleid en het kwaliteitsbeleid voor de leefomgeving.

CONCLUSIES OVER DE VERANTWOORDELIJKHEDEN VAN AGRIBUSINES EN OVERHEID

de agribusiness: voedselveiligheid en maatschappelijk ondernemen

De verwerkende industrie, handel en logistieke bedrijven hebben een grote verantwoordelijkheid voor de voedselveiligheid en, net als andere bedrijven, voor 'maatschappelijk verantwoord ondernemen'. Ook in dit opzicht is de agribusiness 'een sector als alle andere', die dus ook niet anders beoordeeld moet worden. Wel is er soms - door de grondstofrelatie met de primaire landbouw - een speciale verantwoordelijkheid voor het landelijk gebied.

Incidenten hebben de druk om werkelijk veilig voedsel te produceren sterk vergroot. Veel takken van de agribusiness bestaan uit een klein aantal toonaangevende internationale concerns, waardoor de agribusiness sterk georganiseerd en gestructureerd is. Dit biedt mogelijkheden voor samenwerking en voor het bieden van de benodigde transparantie en traceerbaarheid binnen de keten. Daarmee kan het vertrouwen van de consument en de 'license to produce' (RLG, 1998) behouden en versterkt worden. Door zijn structuur is de agribusiness eveneens zeer wel in staat te reageren op maatschappelijke ontwikkelingen - ook die ten aanzien van maatschappelijk verantwoord ondernemen - en mede sturing te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling als zodanig. Daarmee draagt hij een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid, zowel naar de consument als naar de primaire productie, het overige bedrijfsleven en de overheid.

de overheid: het creëren van voorwaarden vóór bedrijven

De overheid is zich steeds minder direct gaan bemoeien met economische sectoren. Het accent ligt nu op het faciliteren van ontwikkelingen die de bedrijven zelf vorm kunnen geven, ook in de agribusiness. De overheid zal de condities moeten scheppen waarbinnen Nederlandse bedrijven optimaal kunnen functioneren en groeien en buitenlandse bedrijven zich (geheel of gedeeltelijk) in Nederland kunnen vestigen. Daarbij moet zij geen activiteiten ontplooiën die tot de taak van het bedrijfsleven gerekend kunnen worden, maar juist dié activiteiten waarvoor de overheid de aangewezen is. De overheid moet niet op de stoel van het bedrijfsleven gaan zitten, maar zich wél in die positie kunnen verplaatsen. De rol van de overheid concentreert zich op beschikbaarheid van industrieterreinen en andere vestigingsplekken, ondernemersklimaat, bereikbaarheid, mobiliteit, ICT-infrastructuur, beschikbaarheid van competent personeel, innovatie en onderzoek, fiscaal klimaat en leef- en werkomgeving.

In de bedrijfsvoering heeft de overheid geen rol. Wel kan zij samen met het bedrijfsleven de toekomst verkennen en strategieën helpen ontwikkelen om op komende veranderingen te anticiperen. Bij de marketing, het openbreken van markten of het onderzoek is sprake van soepele overgangen tussen overheids- en bedrijfsactiviteiten. In WTO-onderhandelingen zal de overheid mede de belangen van de agribusiness moeten behartigen, onder meer met betrekking tot importbeperkingen voor voedsel dat niet aan kwaliteitseisen voldoet. Daarmee concentreert de overheid zich op datgene waarin het bedrijfsleven niet zelf kan voorzien: een strategie van aanvulling in plaats van ondersteuning.

de overheid: óók het stellen van voorwaarden áán bedrijven

De overheid zal óók, zoals bij alle economische activiteiten, moeten toezien op de maatschappelijke inpassing van de agribusiness op het gebied van ruimte, milieu, arbeidsomstandigheden e.d. Daarnaast zal zij algemene aspecten als werkgelegenheid, inkomen en voedselvoorziening moeten bewaken. Vanuit deze optiek is dus eveneens sprake van vestigingsvoorwaarden, maar dan in de betekenis van *'onder welke voorwaarden men zich mag vestigen'*.

Een specifiek aandachtspunt is de voedselveiligheid. Hier heeft de overheid de rol van regelgever, toezichthouder en handhaver. Behalve het evidente maatschappelijk belang (volksgezondheid), heeft het kunnen garanderen van voedselveiligheid ook een economische waarde. De verdergaande liberalisering verscherpt de verantwoordelijkheid van de overheid ten aanzien van de kwaliteitsbewaking. Voor zover deze plaatsvindt via overheidsregelgeving, wordt de druk op die regelgeving vergroot.

4.2 aanbevelingen voor de overheid

In de afgelopen jaren is Nederland een goed vestigingsland gebleken voor internationale bedrijven en Nederland zal de komende vijf jaar de beste plek ter wereld zijn om zaken te doen. Dat betekent echter niet dat de aandacht voor vestigingsvoorwaarden kan verslappen of dat op onderdelen van de economie geen verbetering nodig zou zijn. Immers, de opkomende netwerkeconomie stelt nieuwe eisen en de vestigingsvoorwaarden veranderen. De overheid heeft hierin een rol te spelen, hoewel zij zich ook van haar beperkingen bewust moet zijn.

PREALABEL:

Bedrijven zijn welkom in Nederland maar zij kunnen zich hier niet onvoorwaardelijk vestigen. Zij manifesteren zich immers niet alleen als bijdrage aan de economie, maar vormen ook een fysieke en sociale aanwezigheid in ons land. Daarom moeten zij minimaal voldoen aan maatschappelijke voorwaarden die de overheid moet formuleren en hanteren. Daarbij gaat het om milieu en voedselveiligheid en meer in het algemeen om de 'maatschappelijke inpassing' van de agribusiness. Ook dat zijn vestigingsvoorwaarden, in de betekenis van 'onder welke voorwaarden men zich mag vestigen'.

AANBEVELINGEN OVER HET DOORBREKEN VAN SECTORGRENZEN

help het bedrijfsleven sectorale grenzen te doorbreken

De netwerkeconomie vraagt goed contact tussen branches die vroeger niet vanzelf met elkaar in contact kwamen. In het bedrijfsleven vervagen deze sectorale grenzen, die als obstakels worden gezien voor verdere ontwikkeling. Maar sectoroverschrijdende initiatieven komen aarzelend op gang omdat de voordelen voor de individuele initiatiefnemer niet direct evident zijn. Hier ligt een rol voor de overheid die hiervoor, zeker ook op het lokale niveau, *platforms* kan initiëren. Dergelijke platforms kunnen - door thematische of ruimtelijke verbanden te leggen tussen de partijen - sectoroverschrijdend werken ten aanzien van innovatie of samenwerking bij de ontwikkeling en productie van goederen en diensten.

doorbreek vooral ook sectorale grenzen binnen de overheidsorganisatie

'Oude' organisatiestructuren binnen de overheid - de Europese Unie, de rijksoverheid, de provincies, de kennisinfrastructuur - moeten de ontwikkeling naar een netwerkeconomie niet frustreren. Een *systematische 'doorlichting'* van organisaties op zichtbare en bijna onzichtbare 'restanten' van de vroegere sectoraal georiënteerde structuur en werkwijzen is nodig. Deze exercitie moet uitwijzen of veranderingen kunnen bijdragen aan een meer effectieve en efficiënte werkwijze én - zonodig - hoe die veranderingen vorm kunnen krijgen. Dat kan voor elke organisatie anders zijn, variërend van verdere intensivering van samenwerking - zoals al gaande tussen LNV en EZ - tot het verschuiven of samenvoegen van organisatie-onderdelen. De raad denkt aan een kritische 'doorlichting' van:

- de departementale organisaties van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Economische Zaken
- uitvoeringsorganisaties zoals Syntens en Agro-innovatieCentra
- onderwijsinstellingen binnen en buiten het agrodomein
- onderzoeksinstituten binnen en buiten het agrodomein
- het Commissariaat voor Buitenlandse Investerings en de Agrarische Vertegenwoordiging Buitenland.

Bij de analyse moet er oog zijn voor de positie van de spelers in het totale netwerk. Het LNV-beleid ten aanzien van de agribusiness wordt vormgegeven in een beleidsnetwerk van EZ-beleid (economisch voorwaardenscheppend beleid) en LNV-beleid: landbouwbeleid (primaire productie), omgevingsbeleid (natuur, recreatie) en het ruimtelijk beleid (Structuurschema Groene Ruimte). Het agribusiness-beleid kan een draaipunt vormen binnen dit beleidsnetwerk, indien in alle genoemde beleidsvelden een actieve inbreng geleverd kan worden.

Niet alleen structuren maar ook werkwijzen (w.o. de keuze van partners) moeten worden aangepast aan de ontwikkeling naar een netwerkeconomie. Met het wegvallen van sectorale grenzen in het bedrijfsleven is een kritische doorlichting van *sectorale regelgeving* nodig, bijvoorbeeld op het gebied van gehanteerde definities en normen in relatie tot gezondheidswetgeving. Dit geldt ook voor gebruikte indelingen bij het verzamelen van statistische gegevens.

AANBEVELINGEN OVER VERSTERKING VAN DE VESTIGINGSVOORWAARDEN

versterk de condities voor innovatie

ONDERZOEKSKLIAMAAT: Er is een continue verbetering van de condities voor innovatie nodig. Behalve stimulering is voor een goed en helder onderzoeksklimaat is ook een alerte maatschappelijke agendavorming en discussie nodig: over ethische grenzen, nut en omgaan met risico's. Die discussie zal nooit afgerond zijn, maar periodiek kunnen er conclusies worden vastgesteld en omgezet in (geactualiseerde) gedragscodes.

NETWERKEN EN CLUSTERVORMING: Binnen onderwijsinstellingen (agro- en niet-agro) is meer aandacht nodig voor netwerkvorming: onderling en met instellingen voor funderend onderzoek. Platforms van bedrijven (met name ook midden- en kleinbedrijf) en kennisinstellingen - lokale, regionale en (inter)nationale, uit alle onderdelen van de ketens - zijn nodig om kennis en technologieën te laten doorstromen en om de creativiteit uit de dagelijkse praktijk te mobiliseren. De mogelijkheden voor clustervorming en het werven van bedrijven op grond van zich ontwikkelende clusters moeten daarbij scherp in het oog worden gehouden.

AGROLOGISTIEKE INNOVATIE: Voor de problematiek van bereikbaarheid en mobiliteit - waarvoor binnen de agrologistiek innovatieve concepten in de vorm van distributiecentra (Fresh Centers) en andere samenwerkingsprojecten (zoals Effort) in ontwikkeling zijn - kan LNV een specifieke, voorwaardenscheppende rol in de ruimtelijk ordening spelen, onder meer via het Structuurschema Groene Ruimte.

creëer een breed fonds voor innovatie, met een nationaal en regionaal segment

Via innovatiefondsen kan de innovatiekracht versterkt worden. Daarbij zal de overheid binnen de randvoorwaarde van duurzaamheid juist die innovaties moeten stimuleren die anticiperen op toekomstige marktontwikkelingen (zoals farmaceutica) én op maatschappelijk gewenste ontwikkelingen, zoals biologische landbouw en streek-eigen productie. Het benutten van kansen moet uitgangspunt zijn, eerder dan het oplossen van problemen. Directe economische rentabiliteit mag niet het allesbepalende criterium zijn, waardoor 'revolving funds' maar beperkt inzetbaar zijn. Innovaties moeten niet ondersteund worden als zij: (1) doodlopende wegen zijn (efficiëntieverhoging zonder verhoging van toegevoegde waarde) of (2) tegen maatschappelijke wensen ingaan, al dan niet reeds omgezet in wet- of regelgeving.

Een innovatiefonds zal zowel op nationale als regionale schaal ingezet moeten worden, in een vooraf te bepalen verhouding en met aparte nationale en regionale procedures en criteria voor de beoordeling van projecten. De nationale inzet kan zich richten op nationale thema's en ketens, de regionale inzet op starters, kleinere bedrijven en regionale innovaties in de agribusiness. Een eenzijdige sectorale inzet van het fonds past niet in de netwerkeconomie. Bij de vormgeving van een dergelijk fonds dienen deze voorwaarden zorgvuldig in criteria vastgelegd te worden, op basis van de ervaringen bij het Stimuleringskader (RLG, 2000).

versterk de kwaliteit van de leefomgeving

De kwaliteit van de leefomgeving als vestigingsfactor voor het bedrijfsleven kan versterkt worden via een nadrukkelijker samenwerking tussen én binnen de ministeries van EZ en LNV (Industrie en Handel, Natuurbeheer en Groene Ruimte en Recreatie). Vooral binnen LNV liggen kansen voor interne samenwerking.

bewaak ook het algemene fundament van het pakket vestigingsvoorwaarden

De algemene, gunstige vestigingsfactoren moeten gekoesterd en verder versterkt worden om enerzijds aanwezige bedrijven te behouden en anderzijds nieuwe bedrijven aan te trekken. Daarbij gaat het om algemene vestigingsfactoren als opleidingsniveau (waaronder meertaligheid) van de beroepsbevolking, politieke stabiliteit, ondernemersklimaat, sociale leefomgeving en sociale voorzieningen, fiscaal klimaat, ICT-infrastructuur, mobiliteit/bereikbaarheid, arbeidskosten, milieuvorwaarden, maar ook de beschikbaarheid van industrieterreinen en andere, goed bereikbare vestigingsplekken voor onder meer distributiecentra.

Het vestigingsklimaat moet echter steeds in een breed maatschappelijk verband benaderd worden. Handhaving en versterking van gunstige vestigingsfactoren kan alleen plaatsvinden als gebouwd kan worden op een fundament van algemene maatschappelijk voorzieningen zoals basis- en voortgezet onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid. Afkalving van deze voorzieningen zal op termijn ook zijn weerslag hebben op het vestigingsklimaat. In dat brede verband moet bijvoorbeeld niet uitsluitend de hoogte van de vennootschapsbelasting in relatie tot ons omringende landen in beschouwing worden genomen. Een 'tax race to the bottom' in internationaal perspectief kan op korte termijn misschien tot concurrentievoordelen leiden, maar resulteert op lange termijn in een structurele verslechtering van de concurrentiesituatie.

AANBEVELINGEN OVER DE WERVING VAN INTERNATIONALE BEDRIJVEN

benut het 'agronetwerk' voor de werving van bedrijven door Economische Zaken

De algemene vestigingsvoorwaarden voor de (internationale) bedrijvigheid zijn thans gunstig en die positie moet verzilverd worden. In het internationale wervingsbeleid van het ministerie van EZ (Commissie voor de Buitenlandse Investerings) richt de aandacht zich steeds minder op specifieke sectoren, maar meer op typen bedrijvigheid, zoals dienstverlening en brainfuncties.

Toch is de toegang tot specifieke netwerken van mensen belangrijk en daarbij kunnen landbouwwattachés een belangrijke rol spelen. De landbouwwattachés - die zich nu concentreren op het ondersteunen van bedrijven bij de verkoop van producten - zouden zich ook meer moeten richten op de 'inkoop van bedrijven'. Meer in het algemeen geldt dat het netwerk van het ministerie van LNV en de daaraan verbonden instellingen en instituties van grote waarde kan zijn voor het werven van bedrijven. Daarbij moet ook het internationale netwerk in het bedrijfsleven zelf actief betrokken worden.

ondersteun de werving van internationale bedrijven door regio's

Lokale factoren gaan een belangrijker rol spelen: concurrentie binnen Europa speelt zich steeds vaker af tussen regio's en gemeenten uit verschillende landen. De verschillende overheden (rijk, provincie en gemeente) dienen een goede rolverdeling af te spreken om daarbij slagvaardig op te treden. Het interesseren en begeleiden van bedrijven en stroomlijning van vergunningverlening zijn daarbij belangrijk, in aanvulling op het beschikbaar stellen van ruimte en andere fysieke faciliteiten. Voor maatwerk op locatie moeten de lokale overheden bij het werven van agribusiness-bedrijven worden ondersteund: primair in de vorm van informatievoorziening, maar in bepaalde gevallen bijvoorbeeld ook in de vorm van een bijdrage aan clustervorming.

AANBEVELINGEN OVER SAMENWERKING

voer strategische discussies in bedrijven over grote maatschappelijke thema's

De toenemende complexiteit van de omgeving bemoeilijkt de herkenning van kansen en bedreigingen. Veel ontwikkelingen vinden naast elkaar plaats, met soms tegengestelde effecten, waarbij de uitkomsten onzeker zijn. Inzicht, kennis, informatie én het verwerken daarvan via discussies zijn de enige instrumenten om met deze onzekerheden om te gaan. Elk individueel bedrijf kan en zal die discussie niet of maar beperkt in openheid voeren. Hier kan de overheid een rol spelen. Daarbij gaat het niet zozeer om korte termijn ontwikkelingen maar om *strategische discussies over grootschalige ontwikkelingen* en de betekenis daarvan voor onderdelen van de agribusiness. Het uitgangspunt van maatschappelijk verantwoord ondernemen is van wezenlijk belang, onder meer in relatie tot dierenwelzijn en milieurobustvoorwaarden, maar ook thema's als 'local for local' en mondialisering en voedselveiligheid. De overheid dient actief bij te dragen aan een tijdige identificatie van de *relevante thema's*. Deze discussies mogen zich niet beperken tot de agrosector: juist in relatie tot andere maatschappelijke en economische actoren doen zich de meest relevante ontwikkelingen voor.

stem overheids- en bedrijfsprocessen op elkaar af

Tussen overheid en agribusiness bestaan veel functionele relaties waardoor zij elkaars bedrijfsvoering beïnvloeden en soms bepalen. De eisen aan de private bedrijfsvoering worden steeds hoger, onder meer als gevolg van andere logistieke concepten. Er worden steeds hogere eisen gesteld ten aanzien van de snelheid, die mede wordt bepaald door de afwikkeling van *keuringen en vergunningverlening*. Het belang van de keuringen en de vergunningverlening staat niet ter discussie, maar stroomlijning van deze overheidstaken binnen de agrologistieke keten kan nodig zijn om niet de bottleneck te worden. Ook is in dat verband meer *afstemming van internationale wet- en regelgeving* nodig.

blijf samen economische belangen in het buitenland behartigen

Op het buitenland gerichte activiteiten zoals handelsmissies, internationale marktafspraken (EU, WTO) en voorlichting in het buitenland over vestigingsmogelijkheden en -condities, zijn specifieke taken van de overheid. De vervulling van die taak is cruciaal voor het functioneren van het Nederlandse bedrijfsleven in de mondiale economie. Het spanningsveld tussen het stellen van kwaliteitseisen en het verwijt van handelsprotectie vraagt daarbij specifieke aandacht.

bijlagen

- 1 *adviesaanvraag van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*
- 2 *samenstelling werkgroep en lijst van geraadpleegde personen*
- 3 *geraadpleegde literatuur*

bijlage 1

adviesaanvraag van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Raad voor het Landelijk Gebied
Stationsplein 14
3818 LE AMERSFOORT

landbouw, natuurbeheer
en visserij

uw brief van	uw kenmerk	ons kenmerk	datum
		IH. 99297	29 maart 1999
onderwerp		doorkiesnummer	bijlagen
Adviesaanvraag. (TRC 99/13819)		3784486	

Adviesaanvraag Agrologistiek, ICT en Nederland als vestigingsland voor agrofood-concerns.

Context

De agribusiness is blootgesteld aan een steeds scherpere concurrentie en voortgaande internationalisatie. Dit heeft geleid tot een sterke concentratie van bedrijven en steeds groter wordende bedrijven in de agribusiness. Door de sterke verwevenheid van productie met verwerking en afzet is het voor de totale agrosector van belang dat Nederland voor agro-foodconcerns een aantrekkelijk land is en blijft. De uitgangspositie hiervoor is niet slecht. Uit onderzoek blijkt dat Nederland over sterke punten beschikt, in vergelijking met ons omringende landen. Maar tegelijkertijd blijkt ook dat de verschillen met onze buurlanden relatief gering zijn. Onze gunstige geografische ligging is al lang niet meer doorslaggevend. Steeds meer gaat het - naast aspecten als het algemene ondernemingsklimaat en stabiliteit op de arbeidsmarkt - om aspecten als de kwaliteit van infrastructuur, logistieke dienstverlening, informatietechnologie, kennisinfrastructuur, internationale oriëntatie en woon- en leefklimaat.

Adviesaanvraag

Een goed vestigings- en ondernemingsklimaat voor de agribusiness in Nederland, dat ook aantrekkelijk is voor internationaal opererende bedrijven, is van groot belang. Dit binnen de doelstelling om Nederland duurzaam en concurrerend in te richten voor een gezonde landbouw en agribusiness.

Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Directie Industrie en
Handel
Bezuidenhoutseweg 73
Postadres: Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
Telefoon: 070 - 378 6868
Fax: 070 - 3786100
Telegramadres: Landvis
Telex: 32040 Lavinl

- Om -

Datum	Kenmerk	Vervolgblad
29 maart 1999	IH. 99297	2

Om adequaat te kunnen reageren op toekomstige ontwikkelingen verzoek ik de Raad in haar advies in te gaan op de volgende aspecten:

- Kansen en bedreigingen

Het bedrijfsleven internationaliseert in hoog tempo en de grondstoffenmarkten globaliseren.

Dit betekent dat de grondstoffenproductie en de eerste verwerking zich zullen concentreren in die gebieden van de wereld waar dat het meest kosteneffectief kan gebeuren. Verdere verwerking tot het consumentenproduct zal dicht bij de grote afzetmarkten plaats vinden. De grote ruimte- en milieudruk in ons land is kostprijsverhogend in de grondstoffenproductie. Binnen de EU verplaatst het zwaartepunt van de bevolkingsconcentraties zich met de nieuwe toetreders in oostwaartse richting. Kan de Raad aangeven welke kansen en bedreigingen zij ziet voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandse agribusiness en wat daarvan de gevolgen zullen zijn voor de totale kolom?

- Vestigingsklimaat

Aan welke voorwaarden moet vanuit het overheidsbeleid worden voldaan zodat ook in de toekomst Nederland een aantrekkelijk vestigingsland is voor internationale agrofood-concerns? Daarbij vraag ik specifiek de aandacht van de Raad voor agrologistiek, de kennisinfrastructuur, het R&D-klimaat, informatie- en communicatietechnologie en het innovatievermogen van het bedrijfsleven. Zijn er hierbij naar de mening van de Raad nog bijzondere aandachtspunten voor het MKB in de agribusiness?

- Regierol

Regelmatig worden er uitspraken gedaan over de mogelijkheid van het Nederlandse bedrijfsleven om meer de regierol van productie en goederenstromen naar zich toe te trekken, zonder dat hierbij sprake is van een toename van fysieke stromen binnen Nederland.

- Kan -

Datum	Kenmerk	Vervolgblad
29 maart 1999	IH. 99297	3

— Kan de Raad aangeven welke kansen en bedreigingen hierbij een rol spelen, voor welke agroketens een dergelijke ontwikkeling eventueel mogelijk zou zijn, welke randvoorwaarden daarbij van belang zijn, alsook de consequentie hiervan op werkgelegenheid en inkomen in de totale kolom.

DE MINISTER VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER
EN VISSERIJ,

drs. H.H. Apotheker

bijlage 2

samenstelling werkgroep en lijst van geraadpleegde personen

Het advies werd voorbereid door een werkgroep bestaande uit

J. van Noord	voorzitter van de werkgroep (overleden in mei 2000)
mw. F.G. van Diepen-Oost	lid Raad voor het Landelijk Gebied
J.T.G.M. Koolen	lid Raad voor het Landelijk Gebied (na mei 2000 voorzitter)
A.P. Verkaik	Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster

Gesprekken werden gevoerd met:

O.A.L.C. Atzema	Rijks Universiteit Utrecht
G. Beers	Landbouw Economisch Instituut
G. van den Berg	Productschap Zuivel
R.P.J. Bol	Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
H. de Boon	CEBECO
J. van der Bos	Agrarisch Groothandels Verbond
F. Bouwers	gemeente Heerenveen
R.D. Diamant	VAI
G. van Dijk	Nationale Coöperatieve Raad
M.E.E. Enthoven	De Nationale Investeringsbank N.V.
J.H. de Groene	Ministerie van Economische Zaken
M.F. Haak	De Nationale Investeringsbank N.V.
R.T.R. Hiel	Produktschap Margarine Vetten en Oliën
J.H.A. Hillebrand	Landbouw Economisch Instituut
M. H. de Jong	Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
J.W. Laan	Unilever
P.C. van Lede	Nederland Distributieland
J. Manassen	Numico
M.A.A.M. Mulder	Zon, Coöperatieve Veiling Zuidoost-Nederland B.A.
P. van Ostaijen	VNO-NCW
P. Peeters	Nederland Distributieland
H. Rijkse	Rabobank International, Food & Agribusiness Research
J. van Sinderen	Ministerie van Economische Zaken
R. Tazelaar	Productschap voor Vee Vlees en Eieren
M. van Vaals	Rabobank International, Food & Agribusiness Research
E. Wever	Rijks Universiteit Utrecht
H.H.F. Wijffels	Sociaal-Economische Raad
L.J. van der Ziel	Agrarisch Groothandels Verbond

bijlage 3

geraadpleegde literatuur

- Atzema, O.A.L.C. en E. Wever (1999)
De Nederlandse industrie. Vernieuwing, verwevenheid en spreiding
Van Gorcum, Assen, 1999
- Adviesraad Wetenschap en Technologie (1999)
Hoofdlijnen Innovatiebeleid
Den Haag, 1999
- Bakkenist (1998)
Audit Nederland Distributieland
Bakkenist Management Consultants, Amsterdam, 1998
- Boekholt, P en T.J.A. Roelandt
Clusterbeleid in internationaal perspectief
In: Economisch Statistische berichten, 30-11-2000, 30-34
- Broekhuizen, R. van en J.D. van der Ploeg (1997)
Over de kwaliteit van plattelandontwikkeling: opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen
Landbouwuniversiteit, Wageningen, 1997
- Centraal Planbureau (1999)
De grondmarkt. Een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid
Sdu Uitgevers, Den Haag, 1999
- Centraal Planbureau (2000)
Centraal Economisch Plan
Sdu Uitgevers, Den Haag, 2000
- De Nederlandsche Bank (1999)
Jaarverslag 1998
Amsterdam, 1999
- EIM (2001)
Kleinschalig ondernemen
EIM, Zoetermeer, 2001
- Eurostat
'Community Innovation Survey 1997/1998'
In: Statistics in Focus. Research and Development, no. 2/99
- Giele, J.F.M.
Internationaal concurreren gaat het best met vergelijking van de reële belastingdruk
In: Staatscourant, 17-4-2000
- Jahae, I.A.M.A., J.J. de Vlieger, K.L. Zimmermann (1999)
Mainports en agrologistiek
Landbouw-Economisch Instituut Rapport; 3.99.01. ISBN 90-5242-475-6 , Den Haag, 1999
- Janssen, B., Y. Schols en W.F.J. Buijink
Belastingconcurrentie om ondernemingen in de Europese Unie
In: Economisch Statistische Berichten 15-10-1999, 754-756
- Kearny, A.T. (1994)
De markt gemist?
A.T. Kearney Management Consultants, Amsterdam, 1994
- Kol, J. en B. Kuijpers
De landbouw wordt duur betaald
In: Economisch Statistische berichten 8-10-1999, 724-727
- Leeuwen, M.G.A. van (1999)
Het Nederlandse agrocomplex
Landbouw-Economisch Instituut Rapport 6.99.99, Den Haag, 1999

- Landbouw-Economisch Instituut (1999)
Landbouw-Economisch Bericht 1999
Den Haag, 1999
- Landbouw-Economisch Instituut (2000)
Landbouw-Economisch Bericht 2000
Den Haag, 2000
- Maas, J.H.M. (1994)
De Nederlandse agrosector. Geografie en dynamiek
Van Gorcum, Assen, 1994
- Meester, W.J. (1999)
Subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers
Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1999
- Ministerie van Economische Zaken (1997)
Ruimte voor Economische Dynamiek
Den Haag, 1997
- Ministerie van Economische Zaken (1999a)
Nota Ruimtelijk Economisch Beleid, Dynamiek in Netwerken
Den Haag, 1999
- Ministerie van Economische Zaken (1999b)
Toets op het Concurrentievermogen 2000
Den Haag, 1999
- Ministerie van Economische Zaken (1999c)
Voortgangsrapportage clusterbeleid
Brief aan de Kamer, kenmerk ID/ABC/BA 99017140. Den Haag, 1999
- Ministerie van Economische Zaken (2000)
Innovatie en menselijk kapitaal
Den Haag, 2000
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (2000a)
Voedsel en groen. Het Nederlandse agrofoodcomplex in perspectief
Den Haag, 2000
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (2000b)
Natuur voor mensen, mensen voor natuur
Den Haag, 2000
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1998)
Een leven lang leren
Den Haag, 1998
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, RPD (1998)
Ruimtelijke verkenningen 1998
Den Haag, 1998
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, RPD (2000a)
Balans ruimtelijke kwaliteit 2000
Den Haag, 2000
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (2000b)
Wonen in de 21^e eeuw
Den Haag, 2000
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (2001)
Ruimte maken, ruimte delen. 5^e Nota Ruimtelijke Ordening
Den Haag, 2001
- Nederland Distributie Land (1999)
Fresh Logistics in Europe
Den Haag, 1999

- Netherlands Foreign Investment Agency (2000)
The year in review 1999
Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 2000
- Nooteboom, B.
Concurrentie contra innovatie
In: Economisch Statistische berichten, 10-9-1999, 640-644
- Nooteboom, B.
Samenwerking tussen bedrijven: wat moeten we toestaan
In: Economisch Statistische berichten, 30-11-2000, 4-6
- Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (1997)
Landbouwbeleid en internationalisatie
Den Haag, 1997
- Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (1998a)
Verslag ronde-tafel-conferentie d.d. 12-9-1997. Veranderende relaties tussen landbouw en maatschappij op weg naar 2015
Den Haag, 1998
- Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, (1998b)
Agrosector : kennis- en innovatieagenda, ambities voor de 21e eeuw
NRLO-rapport ; 98/20. ISBN 90-5059-069-1, Den Haag, 1998
- Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, (1998c)
Markt en consument: kennis- en innovatieopgaven voor de toekomst
NRLO-rapport ; 98/3. ISBN 90-5059-056-X, Den Haag, 1998
- OECD (1998a)
Harmful Tax competition: An Emerging Global Issue
OECD, Parijs, 1998
- OECD (1998b)
Economic Survey of the Netherlands
OECD, Parijs, 1998
- Porter, M. (1990)
The Competitive Advantage of Nations
Basingstoke, MacMillan, 1990
- Primarolo Group (1999)
Code of conduct on business taxation, submitted to the ECOFIN council on 29 november 1999
- Provincie Noord-Holland (1999)
Agribusiness-activiteiten in Noord-Holland, onderzoek en verslag
Haarlem, 1999
- Research voor Beleid, (1999)
Benchmark gemeentelijk ondernemingsklimaat
Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 1999
- Research voor Beleid (2000)
Beroepsprofielen en opleidingsbehoefte in de roodvleessector
Leiden, 2000
- Raad voor het Landelijk Gebied (1998)
Zorg en vertrouwen: de basis voor voedselproductie in de 21^e eeuw
Amersfoort, 1998
- Raad voor het Landelijk Gebied (2001)
Kansen voor de biologische landbouw
Amersfoort, 2001
- Roep, D. (2000)
Vernieuwend werken: sporen van vermogen en onvermogen: een socio-materiële studie over vernieuwing in de landbouw uitgewerkt voor de westelijke veenweidegebieden
Proefschrift Wageningen Universiteit, Wageningen, 2000

- Schraven, J.H. (2000)
Duurzaam ondernemen in een wereldeconomie. Inleiding
Vereniging NCW, Den Haag, 2000
- Sociaal Economische Raad (2000)
De winst van waarden: advies over maatschappelijk ondernemen
Den Haag, 2000
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998
Rijswijk, 1998
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2000)
Sociaal en Cultureel Rapport 2000
Rijswijk, 2000
- STOAS, Bureau Arbeidsmarktonderzoek (1997a)
De arbeidsmarkt van het HAO. Meting 1995
Wageningen, 1997
- STOAS, Bureau Arbeidsmarktonderzoek (1997b)
De arbeidsmarkt van het voltijd MAO. Meting 1995
Wageningen, 1997
- Strijker, D. (1999)
Ruimtelijke verschuivingen in de EU-landbouw, 1950-1992
Stichting Ruimtelijke Economie Groningen, Groningen, 1999
- Vereniging van Bloemenveilingen in Nederland (2001)
Jaaromzet bloemenveilingen stijgt met 10%
Aalsmeer, Persbericht 29 - 1 - 2001
- Veen, H. van der, H. Folmer en T. Snijders
Geen exodus door milieubeleid
In: Economisch Statistische Berichten, 21-1-2000, blz. 56-58
- Veiling ZON (2000)
ZON Fresh park – Van macht naar kracht
Veiling Zon/Derix Hamerslag, Grubbenvorst, 2000
- Verkaik, A.P., J.M. Rutten en N.A.Dijkveld Stol (1997)
Vitaliteit van agrosector en landbouwkennissysteem
Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Den Haag, 1997
- Verkaik, A.P. (1998)
De Nederlandse agrosector: kansen voor de toekomst
Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Den Haag, 1998
- Verkaik, A.P. en J.M.P. Papenhuijzen
Uitdagingen en strategieën voor de agrosector
In: Vakblad voor de voedingsmiddelenindustrie in Nederland en België vmt, nr. 16, 16-12-1999
- Visser, E.J.
De complementariteit van clusters en netwerken
In: Economisch Statistische berichten, 30-11-2000, 35
- Wijnands, J, H.J. Silvis (red.) (2000)
Onderweg. Concurrentiepositie Nederlandse agrosector
Landbouw Economisch Instituut Rapport 3.00.03, Den Haag, 2000
- Wilt, J.G. de, H.J. van Oosten, J.M.P. Papenhuijzen, H. Hetsen en H. Rutten, red. (1999)
Wetenschap en technologie - Kansen voor agrosector, groene ruimte en vissector
NRLO-rapport nr. 99/1, Den Haag, 1999